

प्राणविनिमय.

પુસ્તકોની ખબર.

૧. શિક્ષાશતક.—(નીતિસંબંધી સો પરચૂરણુ પદ્ય) ... નથી.
૨. માલતી માધવ.—(સંસ્કૃતનો ગુજરાતી તરજુમો) ... ૧-૮-૦
૩. ઉત્તરરામચરિત.—(,, ,,) ૧-૦-૦
૪. કાન્તા.—(પ્રકરણુ) ૦-૮-૦
૫. પૂર્વદર્શન.—(૧૭૬૧ સુધીનો હિંદુસ્તાનનો ટુંકો ઇતિહાસ...નથી.
૬. સરકારી ધોરણનાં પુસ્તક સુધારવાની સૂચના.—
(અંગરેજ) ... .. નથી.
૭. નારીપ્રતિષ્ઠા.—(સ્ત્રીઓના હક, તેમનું શિક્ષણ, લગ્ન-
વિધિ, તથા પુનર્લગ્નનો વિચાર)... .. ૦-૮-૦
૮. રાજયોગ.—(અધ્યાત્મવિદ્યાસંબંધી અંગરેજ) ... ફરી છપાયછે.
૯. તર્ક કૌમુદી.—(સંસ્કૃત ન્યાય ગ્રંથ, અંગરેજ દીકા) ... ૦-૧૨-૦
૧૦. પ્રેમભવન.—(વેદાન્ત વિષયનાં પદ્ય તથા દીકા) ... મફત.
૧૧. પ્રાણુવિનિમય.— ૩-૦-૦

તૈયાર થાયછે.

૧૨. સિદ્ધાન્તસાર.—(સર્વ માન્ય એક ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવવાનો પ્રયત્ન:
આર્યધર્મનો દુનિયાનાં બીજા ધર્મસાથે મુકાબલો કરવા ઉપરથી.)
૧૩. શ્રીમદ્ભગવદગીતા.—(કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, દ્વૈત
એ સર્વ સંપ્રદાયની આશરે દરેક દીકાને આધારે રહસ્યની નવી
યુક્તિસહિત ગુજરાતી ભાષ્ય.) ... ..
૧૪. સદ્વૃત્તિ.—(સ્માઇલ્સ કેરેક્ટર ઉપરથી) ... ..
૧૫. ગુલાબસિંહ.—(લોર્ડ લિટનની 'ઝેનોની' પરથી વાર્તા.)
૧૬. કાવ્યમયૂખ.—(કાવ્યસ્વરૂપ; અભિધા, લક્ષણા, વ્યંજના; રસ,
ભાવ; કાવ્યભેદ; તથા દોષ, ગુણ અને અલંકાર; એ વિષયનો સં-
સ્કૃત સાહિત્યના તમામ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને આધારે ગુજરાતી ગ્રંથ.)
૧૭. અદ્વૈત ફિલસુફી.—(કેવલાદ્વૈતનો અંગરેજ ગ્રંથ.)

३५१६

प्राणुविनिमय

अथवा

(पाश्चात्य देशोमां प्रयलित 'मेस्मेरिज्म' नामनी
तंत्रविधानुं संपूर्णुं स्पष्टीकरणु).

लणनार,

मणिलाल नलुलाठ द्विवेदी, पी. अे.

संस्कृतपाठक (प्रेसर), शाभलदास कोलेज.

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा घावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥
ऋग्वेदसंहिता. १।१।५।१. (अध्या ५४ ६, टिप्पणु).

मुंलठ,

“ निर्णुयसागर ” प्रेस.

सन १८८८.

(सरकारी धारापभाषुं कुरी छपाववा वगेरे हुक स्वाधीन कर्थाछे.)

रा. रा. दशार्थी गोपाणदास विहारिदासने,
अनन्य लज्जितभावपूर्वक प्रेमना,—आर्थविधातुं रडस्य समज्जवानी
शुद्ध लज्जासाना,—तथा अेवा अनेक संबंधना,—अपूर्व
प्रसंगोना समरलुार्थे.

પ્રસ્તાવના.

(વાંચનારને સંબોધન.)

વસ્તુસંભવના શક્ય અને અશક્ય એવા નિશ્ચિત ભેદ કરી બેસવું, એ સર્વજ્ઞતાનું કામ છે; પોતાની કલ્પનાને મળતી ન આવે તે બધી વાત અશક્ય એમ કહેવું, શોધક બુદ્ધિને લાંછનરૂપ છે; અનુમાન અને પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થતી વાતને પણ, પોતાની કલ્પનાને વળગી રહી, ન ગણકારવી, એ અંધ દુરાગ્રહ છે; પોતાની કલ્પના ફેરવવી પડે એવા ડરથી, બોલાવ્યા છતાં તપાસ કરવા ન જવું અને 'ઢોંગ, લુચ્ચાર્થ' એવા આરોપથીજ ખરીવાતને ઉડાવવા પ્રયત્ન કરવો, એ બાયબી બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. યુરોપ ખંડમાં જડવાદી તથા અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાદી શોધકો વચ્ચે આ પ્રકારની મારામાર આજ પચાસ વર્ષ થયાં ચાલે છે, પણ સત્ય વાત એમ મારીગઈ નથી. જે જે દૂષણો થોડાં વર્ષેપર જડવાદીઓ, અધ્યાત્મજ્ઞાનવાદીઓ-પર, ચઢાવતા હતા, તે બધાં, આજ તેમને પાછાં વળગ્યાં છે, એજ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો જ્ય જાહેર કરે છે. ખરૂં આશ્ચર્ય તો એ છે કે દુરાગ્રહી જડવાદીઓમાંથી, જે જે શોધકો, ઉદાર બુદ્ધિથી અધ્યાત્મવિષયને તપાસવા ગયા, તે હલકા અધ્યાત્મજ્ઞાનના ભક્ત થઈ પડ્યા છે! પણ તેમ થતાંજ તેમની ગમે તેવી પ્રતિષ્ઠા જડવાદીઓમાં હોય તે તેમણે ખોઈ છે, એ મતાંધપણુની પરાકાષ્ટા છે. પ્રખ્યાત પ્રોફેસર કૂકેસે જ્યારે પ્રેતાવાહનના ચમત્કારની તપાસ કરવા માંડી, ત્યારે આખા યુરોપનાં ન્યુસ્પેપરો કહેતાં હતાં કે હવેજ ખરી વાત ખૂહાર આવશે. પણ તેણે, પ્રેતાવાહન તંત્ર સાચું છે એમ જાહેર કર્યું ત્યારે, તેની અકલ ખશી ગઈ છે, તે શોધ કરવાના કામને નાલાયક છે, ઇલાહિ તેજ પત્રોમાં તેના વિષે કહેવાયું! ઘણી વખત એમ બને છે કે તપાસ કરતાં, એકાદ ઢોંગી માણસ મળ્યો હોય, તો બધી

વિદ્યાજ ખોટી હશે એમ માનવાનું કારણ મળી આવે છે. વળી કષ્ટસાધ્ય તથા અમુક નિયમોથીજ બની શકે તેવા અધ્યાત્મ પ્રયોગના જ્યારે પૈસા કરવામાટે સામાન્ય ખેલ થવા માંડે, ત્યારે ડગાઈ, લુચ્ચાઈ, જીહુંસાચું કરવાની ટેવ, એ બધાં કેટલાં વધી પડે એ વિચારવું સહજ છે. આપણા દેશમાંજ નહિ, પણ દેશેદેશમાં હજારો એવા દોંગી પડેલા છે, કે જે, સાધારણ હસ્તક્રિયાથી કે કોઈ યુક્તિથી સાધેલા ચમત્કારને આધ્યાત્મિક ડરાવી, પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા, કે પૈસા કમાવા મથે છે. પણ શુદ્ધ શોધક બુદ્ધિવાળા એટલા ઉપરથી નિર્ભય બાંધતા નથી. પ્રત્યેક ચમત્કારરૂપ કૃત્રિમ ખેલ, કોઈ સત્ય આધ્યાત્મિક બનાવનુંજ અનુકરણ છે, માટે અધ્યાત્મવિદ્યા સાચીજ છે, એ જેમ કહી નથી શકાવું, તેમ એપણુ ફૂલેવું મુશ્કેલ છે કે ચમત્કારને નામે ચાલતી એક બે કે દશ વીશ વાતો કૃત્રિમ ખેલ ઠરી, માટે અધ્યાત્મવિદ્યાનો સંભવજ નથી. સર્વજ્ઞ કોઈ નથી, વિશ્વની વાતો ધીરજથી તપાસ કરતાં માણસની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે છે, માટે દુરાગ્રહમાત્ર તથા, નિષ્પક્ષપાત શોધમાં મંડયા રહેવું, એજ સત્ય જાણવાની જ્ઞાસા રાખનારનું કર્તવ્ય છે.*

જડવાદીઓ એવી તકરાર વારંવાર લાવે છે કે અમે જે રીતે કહીએ તે રીતે પ્રયોગ કરી બતાવો તો મનાય, પણ એટલી વાત ભુલી જાય છે કે વસ્તુમાત્રના સંભવના નિયમો માણસે નિર્માણ કર્યા નથી, વિશ્વરચનામાંજ અનાદિસિદ્ધ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ તેના પોતાના નિયમથીજ બને છે, માણસ ધારે તેવા નિયમથી નથી બનતી. રાંધવામાટે કોઈપણ પ્રકારની ઉખાનીજ જરૂર છે, શીતલતાથી રાંધી આપો એમ ફૂલે તો તે બનવું નથી. જડવાદીઓના જડપદાર્થસંબંધી પ્રયોગો પણ એવાજ નિયમોને

* જે આગગાડી આપણને આજ રમત જેવીજ છે, તેપણ, જ્યારે સ્ટીવન્સને શક્ય છે એમ આજથી ૧૫૦ વર્ષપર જાહેર કર્યું હતું ત્યારે તેને લોકો રસ્તામાં મશ્કરોઓ કરી કાકરા મારતા ! ભૌતિક શોધ આવી મુશ્કેલીથી થયા છે, તો આધ્યાત્મિક શોધમાં પણ અડચણો આવે તેથી ડરવાનું નથી. આવાં દુરાગ્રહનાં ઉદ્ઘાટનણુ ઘણાં મળે તેમજ; ને ઈતિહાસ જાણનારને પરિચિત છે.

તામે છે. પાણીમાંથી 'ઓક્સીજન' અને 'હાઇડ્રોજન' ને રીતિથી તેઓ બુદ્ધિ પાડે છે, તે કરતાં બુદ્ધિજ્ઞ કાલ્પનિક રીતિએ કોઇ આમ્યપુરુષ તેમ કરાવવા માગે, તો બનશે નહિ. આમ છે ત્યારે અધ્યાત્મપ્રયોગો પણ તેમના પોતાના જ નિયમોથી બની શકે, કોઇ માગે તેવા નિયમથી નજ બને, એ સ્પષ્ટ છે. શ્રદ્ધાની જરૂર, કે અમુક દેશકાલની જરૂર, એ તે વસ્તુના સ્વભાવથી જ અનાદિસિદ્ધ છે એટલે, તે ન હોય ત્યાં, તે બનવાની નહિ. અધ્યાત્મતંત્રમાં શ્રદ્ધા એ પ્રથમ વાત છે, તો તેમાં દોષ ક્યારે ગણાય કે, જે પરિણામ બતાવવા માગીએ તે પરિણામ શ્રદ્ધાનેલીધે મનના માનવામાત્રમાં જ રહેતો હોય, ને પરાઈ દૃષ્ટિએ તાદૃશ ન જણાતો હોય. પણ શ્રદ્ધાથી કે ગમેતેવા પણ વસ્તુના સ્વતઃસિદ્ધ નિયમોથી, જે તાદૃશ પરિણામ બની આવે, (આવેલા તાવને ઉતારવારૂપ, કે પચાસ ગાઉપરની વાત જાણવારૂપ, કે હાથ કે પગ વાઢવો હોયતો તે વગર દવાએ બે-શુદ્ધ થઈ વાઢવા દેવારૂપ) તેને ઇનકાર કરી દુરાગ્રહ કરવામાં શું ફલ છે ? અધ્યાત્મપ્રયોગના નિયમો બહુ કષ્ટસાધ્ય છે, તેથી તેવા પ્રયોગ વારંવાર મરજી મુજબ બની શકતા નથી; એટલે સારા વિશ્વાસુ શોધકોના પ્રત્યક્ષ અનુભવની સાક્ષિથી સમર્થિત અનુમાનને આધારે અમુક વાત સ્વીકારવાની ધણીવાર જરૂર પડે છે. પોતે જાતે જ જુએ તો ખરું, બાકી ગમે તે રીતે ગમે તેવી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી ને કરોડીથી બીજાએ જોએલું તે ખોટું, એ પણ દુરાગ્રહનું રૂપાંતર છે. આત્મવાક્યને પ્રમાણમાંથી આમ કાઢી નાંખીએ તો ઇતિહાસમાત્રનો સંભવ અશક્ય થઈ જાય, અને મનુષ્યજાતિને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાંનું ધણું ખોટું કરે. ખરો ઉપહાસારૂપદ અંધદુરાગ્રહ તો એવો પણ જોયો છે કે જોયા છતાં, અનુભવ્યા છતાં, ગમેતેમ હો પણ કાંઈક ઢોંગ છે, એમ 'નબદ્ધુ નબદ્ધુ' કહ્યાં કરવું ને નજ માનવું !

આ બધી વાત લક્ષમાં રાખી, જેને ઇચ્છા હોય તે સ્વતઃ અનુભવી શકે, એવી ધારણાથી, મેં આ લઘુલેખ તૈયાર કર્યો છે. ચુરોપીઅન જડવાદી-ઓના શબ્દમાત્રનું અનુકરણ કરનાર 'સુધારાવાળા', બહેમી વગેરે કહી

મારી નિંદા કરશે એનો મને આગળથી જ બરોસો છે; પણ ખરા શોધકો એમ જોઇ પ્રસન્ન થશે કે ચાલુ શતકમાં યુરોપ તથા અમેરિકા જેવા વિદ્યાકલાથી તેજમય દેશમાં થયેલા નવા શોધનો સાર મેં આ ગ્રંથમાં ગુર્જરપ્રભ સમક્ષ ધરી તેને વિદ્યાવૃદ્ધિની દોડમાં પછાત પડતાં અટકાવી છે, તથા તે દ્વારા, આપણાં પ્રાચીન આર્યશાસ્ત્રોની મહત્તા, જે હુબવા લાગી હતી, તેને તરવામાં કાંઈક ટેકો કર્યો છે, એ વિશ્વાસથી મને પૂર્ણ સંતોષ છે. જગતની રચના અદ્ભુત છે, ને જેમ એક રેંટ ફરતો હોય તેમ તળેતું ઉપર ને ઉપરતું તળે વારંવાર થયાં જાય છે, પણ બધું રહે છે એનું એજ. અધ્યાત્મવિદ્યાનો પણ દિવસ હતો, જડવાદનો પણ દિવસ છે, વળી અધ્યાત્મવિદ્યાનાં કિરણ કુટવા લાગ્યાં છે! આવી રચના વિચારી, સત્યવાતનો નિર્ણય કરવા ઇચ્છનાર, આ લેખમાંથી પોતાના દેશના પ્રાચીન આચાર વિચારનું તરવ ગ્રહણ કરી, પોતાના જીવિતને ઉચ્ચતર માગે ચઢાવતાં શીખે, એ મારો પરમ ઉદ્દેશ છે; ને તેથી મેં જે જે વિચારો આજપર્યંત એ સંબંધે બાંધ્યા છે, તે બધા, સંકોચવિના આ લેખમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે પ્રદર્શિત કર્યાં છે. બધાજ વિચારો બધે અંશે વ્યક્ત કરી નજ શકાય એ સ્પષ્ટ છે, પણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો બતાવી તે દ્વારા ધણાખરા આચારનું રહસ્ય સમજાવી, સુદ્ધિમાનને તેવાજ બીજા આચારો સમજવાનો રસ્તો બતાવી શકાય. યુક્તિલડશાસ્ત્રમાં જેમ અમુક વ્યાખ્યા તથા પ્રમાણ કરાવી કેટલિક પ્રતિજ્ઞાઓ તે દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવીએ છીએ, ને પછી નવી પ્રતિજ્ઞાઓ પોતાની મેળેજ શીખનાર સિદ્ધ કરી શકે છે, તેવું આ સ્થલે કાંઈક કરવાનો યત્ન કર્યો છે. આચારાદિ પ્રક્રિયાસંબંધી તર્ક જેમ આ લેખમાં સમાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ વિચારાદિ પ્રક્રિયાનો બીજો લેખ તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ પણ છે; એટલે ઉભય મળીને તરવિચાર તથા તેને અનુરૂપ આચારનો એકજ સંગત ગ્રંથ થઇ, મારા ધારેલા ઉદ્દેશને પાર પાડવા સમર્થ થાય, એવી આકાંક્ષા છે.

આ લેખ તૈયાર કરવામાં પાશ્ચાત્યદેશોમાં હાલમાં પ્રચલિત અધ્યાત્મશોધ એજ કારણભૂત છે. તે બધાથી આપણા લોકો અનજા રહ્યા-

છે, ને જ્યાંસુધી નીશાળની ચોપડીઓમાં તે વાત દાખલ ન થાય, અર્થાત્ અમલદારો તરફથી તે વાત જાહેર કરવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી આપણા લોક સ્વતઃ તેને શોધી લે એવો સંભવ નથી, એ દુર્દશા વિચારી આ લેખ લખવાની જરૂર જણાઇછે. કોલેજસુધી ભણી, ખી, એ, એમ, એ, નાં પદ પામનારા પણ, અમુક ઘરેડમાં ચાલવું જે જીવું જડવાદી શાસ્ત્ર છે* તેજ ભણેછે, પણ તેમાં એ, હાલહાલ કેટલા તફાવતો પડીગયાછે, તથા તેનું એકંદર વલણ હાલમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ કેવું નમવું ચાલેછે, એ જાણવા પ્રયત્ન કરતા નથી, તો કેવલ અધ્યાત્મવિદ્યાના શોધો તરફ તો તેમનું લક્ષણ કંયાંથી ગયું હોય. આવે સમયે યુરોપમાં ચાલતા શોધોનું અંશ-માત્ર પણ દર્શન કરાવવું કોઇ દુરાગ્રહી સુધારાવાળા વિના ખીજું તો અ-યોગ્ય નહિ ગણે. એક વાત આ લેખમાં નવીછે. અધ્યાત્મવિદ્યાના જે જે શોધ પાશ્ચાત્ય દેશમાં થયાછે, તેનાં કારણોપરત્વે હજી જુદા જુદા મત મતાંતર છે, એક નિશ્ચય થયો નથી. આ ‘પ્રાણુવિનિમય’ સંબંધે તેમણે કહ્યેલાં કારણ મેં આપ્યાંછે, પણ તેનાં વાસ્તવિક કારણો, આ-પણાં તંત્રશાસ્ત્રોના અભ્યાસથી, મને જે સમજ્યાંછે, તે મેં મુખ્યત્વે કરી બહાર આણ્યાંછે; ને એ સંગતિના કારણથીજ ‘એનિમલ મેન્ટેટિઝમ’ નું નામ પ્રાણુ એમ ઠરાવ્યુંછે. આમ કરતાં ઘણાએક આપણા રીવાજ, જે જીવનમાં ખપી ગયેલાછે, તેની યોગ્યતાનો નિર્ણય થઈ શક્યોછે, તથા જે મહાશાસ્ત્રો સ્વાર્થ અને ઢોંગમાં ખપી ગયાંછે તેમની મહત્તા સમજવી શકાઇછે. ગમે તે રીતે પણ ખુદ્ધિમાન વિચાર કરનારને નવા વિચારો-પર પ્રવૃત્ત કરવાના છૂટા છૂટા તર્ક મેં લેગા કરવા યત્ન કર્યોછે, એટલે તે બધામાંથી તરવજાહણુ કરવાનું બની આવશે. જીવનને નામે ખપેલા રી-વાજનાં ખરાં કારણ સમજવાથી, તે જીવન ઓછા થવાનો સંભવ છે, વ-ધવાનો સંભવ નથી, એ ખુબ યાદ રાખવા જેવી વાત છે, ને તેટલામાટે

* જેને, પરમ શોધક બુદ્ધિથી વિસ્તાર પામેલી કૃષ્ટિવાળા ‘આદિશિવલ સાયન્સ’ એવી ઉપહાસયુક્ત સંજ્ઞાથી ઓળખેછે.

પ્રત્યેક શોધકને આવો કોઈ લેખ બહુ રુચિકર થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે.

પ્રમાણવિનાની વાત ઘણીવાર સ્વીકારવામાં આવતી નથી; તેમાં જે નવી વાત હોય તે તો વિશેષ કરી એ દશાને ભોગવે છે. આ લેખમાં યદ્યપિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથીજ ખાતરી કરાવવાનો વિષય છે, તથાપિ મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે એક પંક્તિ કે એક શબ્દપણ મેં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત લેખના આધાર વિના અત્રે દાખલ કર્યાં નથી. અંગ્રેજીમાં અધ્યાત્મવિદ્યા સંબંધી જે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે, તેમાંના ઘણાખરા, તથા આપણાં એ વિષયનાં શાસ્ત્રોમાંનાં કેટલાંક, મારા જેવા નળુવામાં આગ્રા પરથીજ બધું લખાણ થયેલું છે, પણ તે તે ગ્રંથો લખતી વખત પાસે ન હોવાથી, તથા કેટલાક ધણાં વર્ષોપર વંચાયલા તેથી તેમાં અમુક વાત શોધવાના શ્રમના સંભવથી, હું, તે તે પ્રમાણનાં નામ સ્થલે સ્થલે આપવાનો આડુંબર કરી શક્યો નથી. આ લેખમાં જે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગાદિ શીખવવાનો હેતુ છે, તે પાર પડે એમાટે મેં અને તેટલું સ્પષ્ટ લખાણ કર્યું છે, છતાં વાંચવામાત્રથી પ્રયોગની બધી આંટી હાથ નથી આવતી એમ જેને લાગે અને શંકા પડે, તેણે ખુશીથી મને લખી પૂછવું, હું યથામતિ યથાનુભવ ઉત્તર આપીશ, એ પણ મારે અત્રે જણાવવું જોઈએ.* કોઈ બીજા શોધકોને કાંઈ ચૂક જણાય, અથવા અમુક વાત સંબંધી કાંઈ વિશેષ ખુલાસો માલુમ હોય, અથવા અત્રે જે અનુભવ કહ્યા છે તેવાજ કોઈ જણવાનેગ અથવા વિલક્ષણ અનુભવ થાય, તો તે મને જરૂર લખી જણાવવા કૃપા કરવી, કે વિશેષ વિચાર કરવાનું સાધન મળતાં આ બાબત વધારે સ્ફુટ થતી ચાલે.

અધ્યાત્મવિદ્યાના પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોનો સાર, તથા આપણાં તંત્રોનું

* પત્ર લખવું તો તેના પરબીડીયાપર પ્રાણવિનિમય આટલા શબ્દ બાજુએ લખવા; નોટપેઠ લખવું નહિ, અને અંદરપણ જવાબનેમાટે પૂરતી ટીકીટ સામીલ રાખવી. આવી વ્યવસ્થાવિનાનું પત્ર લેવામાં નહિ આવે. જે કલમ ન સમજતી હોય તે કલમનો આંક આપવો, તથા તેમાં શું શંકા છે તે સ્પષ્ટરીતે લખવો. જેટલી શંકાઓ હોય તેટલીને ૧-૨-૩ એવા આંક પાડી નિયમમાં મુકવી કે જવાબ લખતાં સુતર પડે.

કેટલુંક તત્ત્વ એ મેળવીનેજ આ લેખ યોજેલો નથી; તેમાંની ઘણી-ખરી વાત મારા અનુભવમાં શુભયોગથી આવી જવાથી આ વિષયને પ્રસિદ્ધિ પમાડવાનું વિશેષ કારણ મળ્યું છે. આ અનુભવ સંબંધે માંહે કેટલુંક વૃત્તાંત, વાંચનારની ક્ષમા માગી, અત્રે આપવાની જરૂર છે. ૧૮૭૭ ની સાલમાં મુંબઈની કોલેજમાં જતા સુધી, હું, જેને લોકો ધાર્મિક કહે છે, તેવો હતો. શ્રદ્ધામાત્રથી મારાં વર્ણાશ્રમને ઉચિત ધર્મ પાળતો. કોલેજના સંસર્ગમાં એ શ્રદ્ધા શિથિલ પડી, તથા હતો તેવો ઠાક ચલાવી શકવામાં પણ બહુ અંતરાય નડ્યો. ૧૮૭૯ માં ડીગ્રીની પરીક્ષા પછી છ એક માસ નિવૃત્તિથી વાંચવાનું બની આવ્યું, તેવામાં ફિલસુફી બાબતના અંગ્રેજી ગ્રંથો કેટલાક જોવાયા. ઘણા ઘણા આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનો મારા મનમાં ઉદય થયો, પણ નિર્ણય કાંઈ બન્યો નહિ. એમ જણાસા થઈ કે એની એજ વાત આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ ચર્ચેલી છે, તો તેને શામાટે ન જોવાં. એ અધ્યયન આરંભ્યા ને જે ત્રણેક વર્ષ થયાં હતાં, ને હું મુંબઈ-માંજ નોકર હતો. ત્યાં 'ગુજરાતી સોશીઅલ યુનીઅન' નામનું એન્જ્યુએ-ટોનું એક મંડળ હતું, ને હું પણ તેમાં હતો. ત્યાં એક ગૃહસ્થે 'એસ્મેરિટમ' નો પ્રયોગ કરી મૂર્છાસુધી ચમત્કાર બતાવ્યો. મારા માનવામાં એ વાત આવી નહિ, અને આગળથી કોઈ મસલહત કરેલી હશે એવો કુતર્ક પ્રથ-મ તો ઉડ્યો. પણ વિચારતાં એમ લાગ્યું કે જે એ વાત બનતીજ હોય, અને તે પ્રયોગ કરનારે બીજા જે જે વધારે આગળની વાતો કહી છે તેપણ સંભવતી હોય, તો મારી આધ્યાત્મિક રાંકાઓનું, તથા જે આર્યશાસ્ત્રો હું તેવામાં જોતો હતો તેમાંના ન સમજતા ઘણા ભાગનું, સમાધાન બની આવે. આ ઉપરથી તે પ્રયોગ કરનાર રા. કરસનદાસ નરોત્તમદાસને હું મળ્યો, અને તેમણે કરેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે, તથા એકાદ ગ્રંથ જોઈ લેઈ તે પ્રમાણે, મેં જોતેજ પ્રયોગ આરંભવા નિશ્ચય કર્યો. મારા મિત્ર રા. અતુરભાઈ શંકરભાઈ તેવામાં મારી સાથેજ રહેતા, તેમનામાં યોગ્ય વિધેયભાવ જણાઈ આવતાં પ્રયોગ આરંભાયા. અત્રે કહેવું જોઈએ કે આ ગૃહસ્થની આ વિદ્યાપર, તેમજ તેના મારે હાથ થતા પ્રયોગપર, શ્રદ્ધા,

તથા ન્યારે પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારે બેસવાની સરલ બુદ્ધિ, એ બધા-
થીજ મને પૂરો અનુભવ મળી શકયો છે, અને આ લેખના કારણરૂપ તે
પણ છે, એમાટે તેમનો હું ઉપકૃત છું. એકાદ વર્ષ પછી ઘણાં કારણોને
દીધે એ પ્રયોગ અંધ કરવા પડયા, પણ તે પછી મેં જે જે વાંચ્યું,
વિચાર્યું, તથા 'થીઓસોરીકલ સોસાઈટી'નો સંબંધ થતાં જે નવી વિચા-
રસંગતિ મારા મનમાં ઉઠી, તે બધા પરથી ઘણા નિર્ણયો થયા, તથા કેટ-
લાક એકાન્ત અનુભવ બની આવ્યા, એ અતુલ લાભ થયો. એ પછી આ
પ્રયોગનું પુનરાચરણ બનવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી, તેમ મારી શરીર-
સ્થિતિ પણ હવે તે પ્રસંગ આવવા દે એમ લાગતું નથી, એ પ્રારબ્ધયોગ
માટે એટલુંજ સખેદ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરતું ધારું છું કે મારા અનુભવો આ લે-
ખદ્વારા નજી, કોઈ બીજા, એ માર્ગમાં વિશેષ શોધ કરી, આધ્યાત્મિક
ઉન્નતિ પામે તેમાં સંતોષ માનવો.

નડીઆદ,
તા. ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮. }

લિ. ગ્રંથ યોજનાર.

* * આ લેખ ત્રણ પ્રકારની મુદ્રાથી છાપ્યો છે. પ્રથમ આવર્તન સ્થૂલમુદ્રાથી
અંકિત વિષયનું કરવું, પછી બીજું આવર્તન તે તથા તેથી સૂક્ષ્મમુદ્રાથી અંકિત
વિષય ઉભયનું કરવું, અને ત્રીજું આવર્તન એ ઉભય તથા તેથી સૂક્ષ્મતર મુદ્રાથી
ટિપ્પણરૂપે અંકિત વિષય, એ સર્વનું કરવું, એવો આશય છે. આમ કરવાથી જે
ઉદ્દેશો આ લેખ લખાયો છે તે ચર્ચા સમન્વશે.

પરિભાષા.

(આ લેખમાં ઘણીએક પરિભાષાઓ બનાવવી પડી છે. એમાંની કેટલીકના પર્યાયરૂપ અંગ્રેજી પરિભાષાઓ છે, તથા કેટલીકને માટે નથી. એ ઉભયને અત્રે સંગ્રહું છું, ને જ્યાં તે પરિભાષા સમજાવી છે તે કલમનો અંક પણ આપું છું, કે આ લેખ વાંચતા પહેલાં બધી પરિભાષા યથાર્થ રીતે લક્ષમાં આવે.)

અંગ્રેજી પર્યાયવાળી પરિભાષા.

(૨૩) અનુચોગ Rapport (with another than the operator)	(૧) નાર્સિક Materialist.
(૨૦) અનુવૃત્તિ Sympathy.	(૧૮) નિદ્રા Sleep.
(૧૨) અનિચેયતા Positivity.	(૩) નિર્જલ Negative.
(૨) આધિ Mental disease.	(૩) ઋજલ Positive.
(૨) આધિદૈવિક Pertaining to the Elements.	(૨૨) પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ Ecstasy.
(૨) આધિભૌતિક Physical.	(૫) પ્રયોગ Operation, Sceance.
(૨૪) આધ્યાત્મિક Occult.	(૧-૨) પ્રાણુ Vital Principal, Animal Magnetism.
(૨૭) ઉપાધિ Obsession &c.	(૨૫) પ્રાણુવિગ્રહ Control by any invisible power; mediumistic tendency; day-mare &c.
(૫) ચમત્કારિક Phenominal.	(૨) પ્રાણુનિનિમય Magnetising.
(૧) છાયા Aura.	(૨૪) પ્રાણુવિરોધ Cross Magnetism.
(૧) જડવાદી Materialist.	(૧૩) ખલ Control.
(૬) જાદુ Magic.	(૧૬) જુકટી Sense of Individuality.
(૫) તંત્ર Science.	
(૬) તંત્રશાસ્ત્ર The Tantras.	
(૨) તત્ત્વ The Elements.	
(૧૭) તંદ્રા Drowsiness.	
(૬) શ્વિત્પ્રમાર્ગ White-Magic.	

(१३) मार्जन Pass.	(राक्षसी) विषय Vampire.
(विधान) मार्जन Magnetising Do.	(२१) विश्वदृष्टि Clairvoyance
(विसर्जन) मार्जन Demagnetis-	&c.
ing Do.	(८) वधकदृष्टि Piercing eye.
(१८) मूर्छा Coma.	(२७) व्याधि Physicial disease.
(३-२) योग Mesmeric Rap-	(आंगुल) व्याधि Functional Do.
port; the Yoga Sâstra.	(नित्य) व्याधि Organic Do.
(६) वाममार्ग Black Magic.	(८) समाधान Calmness.
(७-८) विधायक Operator.	(८) संकल्प Will-power.
(७-८) विषय Subject.	
(५) क्षुधायक Healing (magnetism);	(२०) सञ्चना Suggest-
tion ; (८) स्थिरता Firmness of will.	

अंग्रेज पर्यायविनानी परिभाषा.

आनंदमयकोश (२२), उपाधि (२४), कारणहेतु (२२), अक्ष (४), चंद्रप्राण (४), तामसी (११), तर्कवस्था (२२), त्राटक (१३), नियम (११), अक्षरंध्र (४), यम (११), लिंगहेतु (४), विज्ञानमयकोश (२२), स्वर (२), सिद्धि (५-६), सूर्यप्राण (४), सात्त्विक (६-११), स्थूल उपाधि (२१), स्थूलहेतु (४), (अनुपूर्ति २-३).

અનુક્રમ.

	પાનું.
પ્રકરણ. ૧. વસ્તુનિર્દેશ...	૧
૧, પ્રાણવિચાર પાશ્ચાત્યદેશમાં ક્યાંથી ? ઉપોદ્ધાત.	૧
૨, પ્રાણતત્ત્વ...	૯
૩, પ્રાણની પ્રબલતા અને નિર્બલતા...	૧૩
પ્રકરણ. ૨. ઉપયોગ.	૧૩
૪, પ્રાણ એજ શરીરસંપત્તિ.	૧૩
૫, સિદ્ધિ.	૧૭
૬, ભદ્ર.	૧૭
પ્રકરણ. ૩. અધિકાર.	૧૮
૭, વિધાયક, વિધેય.	૧૮
૮, વિધાયક લક્ષણ (૧, શરીરસંપત્તિ, ૨, સ્થિરતા, ૩, સમાધાન, ૪, પરમાર્થ).	૧૯
૯, વિધેયલક્ષણ (૧ વિશ્વાસ, ૨, અવિરોધ.)	૨૧
૧૦, રાક્ષસીવિધેય...	૨૨
પ્રકરણ. ૪. દેશકાલાદિ પરચુરણ.	૨૩
૧૧, દેશ, કાલ, સંસર્ગ.	૨૩
૧૨, અવિધેયતા.	૨૫
૧૩, વિશેષ સાધન.	૨૬
પ્રકરણ. ૫. પ્રયોગ-પૂર્વરૂપ.	૨૮
૧૪, વિનિમયવિધિ:માર્ગન.	૨૮
૧૫, વિનિમયના અન્ય પ્રકાર....	૩૧
૧૬, વિધેયપરીક્ષા....	૩૪

	पानुं.
प्रकरण. ६. प्रयोग-क्रिया.	३५
१७, क्रिया.	३५
प्रकरण. ७. प्रयोग-उत्तररूप.	४१
१८, निद्रा.	४१
१९, मूर्छा.	४२
२०, अनुवृत्ति.	४३
२१, विश्वदृष्टि.	४६
२२, प्रत्यग्दृष्टि.	५५
२३, प्रयोग समाप्ति तथा अनुयोग.	५७
प्रकरण. ८. लय तथा प्रतीकार.	५८
२४, प्राणविरोध.	५८
२५, प्राणविग्रह.	६०
प्रकरण. ९. अन्यप्राणी तथा जड पदार्थमां प्राणुाधान. ...	६३
१६, आधानप्रक्रिया.	६३
प्रकरण. १०. संधायक प्राणुविनिमय.	६६
२७, रोगोत्पत्ति.	६६
२८, संधायक प्रयोग.	६६
अनुपूर्ति.	७३
१. मेस्मेरिज्मना पर्याय शब्द; तेना जेवां पीलं तंत्र; १, निद्रालगरणु, २, विचार कलन, ३, भस्तिष्यविधा, ४ आत्मपरीक्षा, ५, रंग रसायन, ६, जननविधा, ७, प्रेतावाहन.	
२. हेड, कोश, तथा स्वप्न, भरणादि विचार.	८४
३. तंत्र, योग, स्वप्न.	८७

પ્રાણવિનિમય,

અથવા

પાશ્ચાત્યદેશોમાં પ્રચલિત 'મેસ્મેરિઝમ'
નામની તંત્રવિદ્યાનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ.

વસ્તુનિર્દેશ.-૧

૧. પ્રાણવિચાર પાશ્ચાત્યદેશમાં ક્યાંથી ? ઉપોદ્ઘાત:-
યોગાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રાણ, અને 'મેસ્મેરિઝમ' એ
બેનો સંબંધ ક્ષેત્રોમાં કોઈને આશ્ચર્ય લાગે; અને આજકાલના
'સુધારા' વાળા તો જોવો 'મેસ્મેરિઝમ' એક ઢાંગ છે, તેવો
વળી શાસ્ત્રોમાંથી પ્રાણને બહાર લાવી તેને તેની સાથે મેળ-
વવાનો પ્રયત્ન એક બીજો ઢાંગ છે, એમ કહીને હસે! યથા-
ર્થવાત શી છે, તે વિચારવાનું વિચારશીલ વાચકને સહજ
બને તે માટેજ આ આરંભ છે.

“મેસ્મેરિઝમ” શું, કેમ થયું, ને કેવે વખતે થયું એ જાણવા થોડો ઈ-
તિહાસ કહી જવો પડશે. આજથી આશરે છ, સાત હજાર વર્ષ ઉપર,
ન્યારે એશિયાખંડમાં આર્યાવર્ત, ઇરાન, ઇલાહિ અને આફ્રિકાખંડમાં
મિસર એ રાજ્યો પૂરી ઉત્પત્તિમાં હતાં ત્યારે યુરોપખંડમાં ગ્રીસદેશના
રાજ્યની વ્યવસ્થાનો આરંભ થયો હતો. એ પ્રાચીન રાજ્ય આશરે હજાર

દોઢહજાર વર્ષસુધી ટક્યું, ને તે સમયમાં તે દેશમાં વિદ્યા, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ રાજ્યતંત્રના સર્વ શ્રેષ્ઠ વિચારોની વૃદ્ધિ થઈ. એરાજ્યનો અસ્ત થવાના સમયમાં, હાલ ઈટલી એનામથી જાણીતા દેશમાં રોમનું રાજ્ય સ્થપાવા લાગ્યું. તે રાજ્યપણ એક સમયે સાર્વભૌમ પદને પામ્યું, અને ઝીસ દેશનાં સર્વ વિદ્યા, જ્ઞાન આદિનું સ્થાન થઈ પડ્યું. યુરોપના ખીજ દેશોમાં તે આ સમયે કેવલ જંગલી લોકોજ વસતા હતા. તેમણે આ રોમના રાજ્યને આજથી આશરે દોઢ હજાર વર્ષપર પાયમાલ કરી નાંખ્યું. તેપછી યુરોપમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ને નગરો વસવા લાગ્યાં, અને દેશની સ્થિતિ બંધાવા લાગી. મિસરના ધર્મથી સંસ્કારેલા ઝીસદેશના ઇરાન તથા આર્યાવર્ત્ત સાથેના નિકટ સંબંધથી, તે દેશે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાસંપત્તિ જે રોમમાં ગઈ હતી તેજ કોઇને કોઇ રૂપે હવે યુરોપમાં પ્રસરવા લાગી. આ વખતે ક્રિશ્ચીઅન ધર્મનો પણ ઉદ્ભવ થયેલો હતો, અને જુના રોમનગરમાં ગાદી સ્થાપી રહેલા તે ધર્મના મુખ્ય આચાર્યોને આખા યુરોપ દેશ નમતો હતો. ભૂત, પ્રેત, મંત્ર, તંત્ર, જાદુ, આત્મજ્ઞાન ક્રીમીઓ ઈત્યાદિ સર્વે ધર્મધોષકાર ચાલતાં હતાં, પણ રોમના આચાર્યો તે સહન કરી શકતા નહિ. તેમણે તે બધા ધંધા સેતાનની સાધનારૂપે ઠરાવી દીધા, ત્યારથી તે વાતો ગુપ્ત રીતે ચર્ચાતી થઈ, ને તેમાટે ગુપ્ત મંડલીઓ બંધાવા લાગી. આચાર્યોએ તે રાજ્યોની સહાયથી, જેજે લોકો આ ધંધામાં પકડાય, તેને મારીનાંખ્યા, બાળીનાંખ્યા, અસંખ્ય જીવલેલા પણ એ બધો જવહાર બંધ પડ્યો નહિ. આવી વ્યવસ્થા પાંચ સાતસો વર્ષ ચાલી. એ વખતમાં ધર્મયુદ્ધમાટે લશ્કરો એશિયા ખંડમાં આવતાં જતાં, તે દ્વારા પ્રવાસથી જેજે લાભ થાયછે તે યુરોપને પણ થવા લાગ્યા, અને નવાનવા વિચારોની ઉત્પત્તિ થતી ચાલી. ધીમે ધીમે કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ અથવા રૂમના પુસ્તક બંડારને છુટાઈ જવાનો પ્રસંગ આવ્યાથી શોધક બુદ્ધિને આખા યુરોપખંડમાં નવી પ્રેરણા થઈ. પણ ઝીસ દેશના પંડિતોનોજ પ્રત્યાઘાત બધે ગર્જવા લાગ્યો અને જે ચાલતી હતી તે (જહેમી)

વિદ્યાએ ખુબ ચર્ચાઈ. આ સમયે રસાયન, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ સર્વ વિદ્યાના બહુ અમૂલ્ય ગ્રંથો રચાયાછે, પણ તેમાંના ઘણા સાધારણ રીતે પ્રસિદ્ધ નથી. આ ગડબડને, તે સામે આચાર્યોની મેહેનત, એ વ્યવસ્થા વળી ખેત્રણ સો વર્ષ ટકી. છેવટ એકન વગેરે પંડિતોએ આશરે સોળમી સદીના મધ્યમાં એમ નિશ્ચય કરાવ્યો કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઘણા દાખલા હલીલ વિચારી સિદ્ધ કર્યા વિનાના કેવળ તર્કથી પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તો ને આજ્ઞપર્યંત ચાલ્યાછે તે ખોટાછે ને તે માનવા નહિ. આ વાત ઘેર ઘેર ફેલાઈ. શોધ, શોધ ને શોધ એજ પોકાર ઉડ્યો. છાપખાનાં, હોકાયંત્ર, દારૂગોળા, વગેરે નવા નવા શોધથી જુદા જુદા શોધકોનો શ્રમ સફલ થઈ, તેમનો ઉત્સાહ વધતો ચાલ્યો. અમેરિકા ખંડ પણ એવાજ સમયમાં હાથ લાગી ચુક્યો હતો. પછી દેશમાત્રમાં સમૃદ્ધિ, અને સુખની બાકી રહી નહિ ને ઉત્તરોત્તર જેમ નવા ને નવા શોધ થતા ગયા તેમ માણસોનો નિર્ભય થઈ ગયો કે અંધું માણસની બુદ્ધિના શ્રમ ઉપર આધાર રાખેછે; ધર્મ, કર્મ, કાંઈ નથી. આ વખતે પણ સર્વના પૂજ્ય રોમના આચાર્ય, પોતે, તથા પોતાના ઇશ્વર ને લથડી પડવાની તૈયારીમાં હતા તેમને બચાવવા મેહેનત કરી. વળી એક વાર, પૃથ્વી ગોલછે, કે તે ફરેછે, કે આ ઢુનીયાં બાહ્યબલે કહેલી છે તેટલી નહિ પણ અસંખ્ય યુગો નેટલી જુનીછે, ઇત્યાદિ સત્ય વાત કહેનારાના પણ પ્રાણ લેવા માંડવા. ને કમકમાટ ભરેલાં મૃત્યુ આ સમયમાં થયાંછે, બાલક, સ્ત્રી, પુરુષ સર્વને ભુખે માર્યાંછે, સાણસે ચુંટ્યાંછે, દેવતાએ શેક્યાંછે, ને છેવટ જીવતાં બાળ્યાંછે, તે બહાર અને ગુપ્ત બંને રીતે, તે વાંચતાં છાતી ફાટી બતકે, ને લોહિ ઉકળી ઉઠેછે. * પણ એ બધો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, ને ને નિર્દોષ

* એજ 'રોમન કેથલીક' પાદરીઓ, આજે આંધળા હિંદુ શ્રીપૂજકોનો ઉદ્ધાર કરવા આજ્ઞાછે, ને નિરપરાધો માણસના કરોડો મણુ લોહીમાં બીજલા તેમના ધર્મના 'બ્રાહ્મભાવ' નેવું ઉચ્ચ વિચારદર્શક હિંદુધર્મમાં કાંઈ નથી, માટે તે ખોટાંછે, એ હલીલધો આ ઉદ્ધારનું કામ પારપાડવા ધારેછે! હિંદુધર્મમાં એવો 'બ્રાહ્મભાવ'

રક્તનો સ્ત્રાવ પોતાની ગાદી સ્થિર કરવા ક્યોં હતો, તેણે સજીવ થઈ તે ગાદીનું સત્યાનાશ વાજ્યું. “રીફોર્મેશન” એટલે ધર્મસુધારણાનો ધ્વનિ અથવા દેશમાં ઉઠ્યો, અને સુધરેલો એટલે શોધકબુદ્ધિને અનુસરતો ધર્મ અધે પ્રવૃત્યો. હવે નાસ્તિકતાની અવધિ આવી. જે શોધકબુદ્ધિ બંધ થઈ હતી તેણે ધર્મનું નામમાત્ર રાખી, વાસ્તવિક રીતે તે “નાસ્તિકતા” જેને “મેટ્રિરીઆલિઝમ” કહે છે તે સ્થિર કરી સ્થાપી. આ વ્યવસ્થા પાછી બેરોએક વર્ષ ચાલી. તેવામાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી થઈ, શોધ, વ્યાપાર, અર્થમાં સારી રીતે વધવાથી દેશની સમૃદ્ધિમાં અગણિત વધારો થયો, ધર્મની બાબતમાં સર્વને જે ગમે તે વિચાર ધરાવે એવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. અમીર, ઉમરાવ એવા માતબર વર્ગ બંધાઈ ગરીબો-પર જીલમ થવા માંડ્યો, અને જેમ બને તેમ શરીરસુખ-હું અને માંડે-સાચવવાં, તથા મુવાપછીનો ભય તજી આનંદમાં રહેવું એ વૃત્તિ અધે પ્રવર્તી. અમેરિકા દેશ નવો હતો, ત્યાં બગીચો સહજમાં મળતી, તેથી યુરોપમાં જે વધી ગયેલી વસતિનો સમાસ ન થઈ શકતો તે ત્યાં જઈ નિવાસ કરતી. ત્યાં તે લોકોસાથે તેમની નાસ્તિકતા પણ જઈ વસીજ હતી. તે દેશમાં સ્વતંત્રતાનો વિચાર પ્રથમ સ્ફુર્યો, અને ત્યાં ૧૭૮૦ માં ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તા હતી તે સામે બળવો થયો, એટલા કારણથી કે પાર્લામેંટમાં અમારા મેંબર નથી બેસાડતા ત્યારે અમે તમારી નજરમાં આવે તેવા “કર” નાંખો છો તે પણ નથી આપતા. પરિણામે ઇંગ્લંડને હાકી કાઢી “યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ” નું પ્રબલસત્તાક રાજ્ય થયું. યુરોપમાં પણ વધી ગયેલી નાસ્તિકતા, અને તેથી ઉઠેલાં જીલમ, અમર્યાદા, અનીતિ અર્થમાં ક્રાન્સમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં હતાં; ને તમામ માણસોના હક સરખા છે માટે રાજ, અમીર, ઉમરાવ બધું પાચમાલ કરી નાંખવું એ નીતિ: એમાં તે કહેણી રહેણીનું એકય છે. આ ધર્મનાં તત્ત્વ શીખવવામાટે આવેલા આ પંડિતોને આપણા પર નાંખેલા કરોની આવકમાંથી સરકાર પચાર આપી આ ઉધાર કરવામાં સામીલ છે એ પણ એક કાળમલ !

૩૫ સ્વતંત્રતાના વિચારે પકડાયું હતું. અમેરિકાવાળાની ક્રાન્સના સ્વતંત્રમંડલનેડે સલાહ હતી, એટલે ત્યાં સળગ્યાપછી તરતજ ક્રાન્સમાં પણ લાગી ઠકચું. જે નાસ્તિકતાનાં ખીજ બસે વર્ષ ૭૫૨ શેપાયલાં તેનાં રાક્ષસી ફલરૂપે “ક્રેન્ય રેવોલ્યુશન” ની મહાભારત કતલે આખા યુરોપ દેશને પચીસ વર્ષ લગી લોહીલુહાણુ કરી નાંખ્યો, અને ભારે તો-ફાન થઈ રહ્યું. ક્રાન્સમાં તરત વેળા તો એક રાજને મારી, ખીજે ક્યોં, પણ પરિણામે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. ઇંગ્લંડમાં પણ આવું પરિ-ણામ આવ્યત, પણ તે વખતે ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા હાલ છે તેની પ્રજા-મતપર આધાર રાખવાવાળી બંધાઈ ગઈ હતી એટલે, ઝાઝો ગરબડાટ થઈ ન શક્યો. હિંદુસ્થાનનેડે ઇંગ્લંડનો સંબંધ નાસ્તિકતાનાં આ એક બે સૈકાંમાંજ બંધાયેલો છે. યુરોપના કાયદા, ધર્મ, નીશાળોં કોલેજોં બધે “એટિરીઆલિઝમ” અથવા નાસ્તિકતાના ધોરણુપ્રમાણુ વ્યવસ્થા થઈ ચુકી હતી, ને તેજ વ્યવસ્થા, તેમની તેમ ૭૫૩ને અહીં આવી પડી. તે આત્મા પછી અહીંયાં પણ “સુધારા” નો જન્મ થયો. યુરો-પખંડમાં ક્રેન્ય રેવોલ્યુશનના સમયપછી, ઘણાંએ એવા શોધ, વિચાર ઈત્યાદિ થયા છે કે જેથી આ નાસ્તિકતા આજે સ્તબ્ધ બની ગઈ છે, પણ રાજ્યમાં, વિદ્યામાં, શોધોમાં જે અધિકૃત વર્ગ છે તે એ નાસ્તિકતામાંજ અદ્યાપિ પણ મૂલનાં બંધારણુને લઈને કાયમ છે, એટલે અધિકારીઓ ન ફેલે ત્યાંસુધી આપણા સુધારા વાળાને આ નવી શોધોનો માર્ગ કોણુ બતાવે !! તેમણે ધંડે તપાસવાના તો સોગન્જ ખાધા છે. યુરોપમાં જેમ માણુસે માણુસોએ અન્યોન્યનાં લોહી ચુશી નાસ્તિકતાઉપર પો-તાનું વેર વાળવા જેવું કર્યું, તેમ જે વિદ્યાઓને નાસ્તિકતાએ ૭ખેડી નાંખી હતી તે વિદ્યાઓએ પણ જાણુ નાસ્તિકતાઉપર વેર વાળવાને આજ સમયમાં ફરી જન્મ લેવા માંડ્યો. એ વાત હવે વિસ્તારતાં “એસ્મેરિઝમ” નું ઉત્પન્ન થવું સમજશે.

નાસ્તિક અથવા જડવાદી શોધકોએ, સજીવ વિશ્વને પણ જડ પરમા-

ણુઓમાંથી ઉત્પન્ન થતું ઠરાવ્યું છે. પરમાણુ ઉપર ગતિની અસર તપાસતાં તેમણે તેજસ્તત્ત્વના બે અંશનો આવિર્ભાવ જોયો હતો: ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ. ત્યારપછી એજ તત્ત્વનો વિશેષ શોધ કરતાં તેમને વિદ્યુત્ (કૃત્રિમ)નો પ્રભાવ જણાયો, જેને આધારે તાર થયા, અને આને 'ટેલીફોન' નામનાં શબ્દવાહક એટલે એક દેશમાંથી કોઇ બોલે તે શબ્દેશબ્દ બીજા દેશમાં સંભળાય એ ચંત્રપણ થયાં, અને અમેરિકામાં વરાળને બદલે પણ તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. એ પછી ચુંબકઆદિ આકર્ષણો પરથી તેમણે વિદ્યુત્ જેવુંજ, પણ તેથી વધારે સૂક્ષ્મ એવું, 'મેગ્નેટિકમ' નામનું તત્ત્વ પણ શોધી કાઢ્યું. વાત આટલે સુધી આવેલી હતી. આવે વખતે, 'ફિઝિક્સ' ના સમયમાંજ, રીકનબેક નામનો જર્મન શોધક ચુંબકના પ્રયોગ કરી જોતો હતો, તેને એમ જણાયું કે અમુક વ્યાધિથી કે બીજા કારણથી અમુક રીતિની શારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિમાં આવેલાં માણસ ચુંબકના છેડામાંથી અગ્નિ ઝરતો જોઈ શકે; ને તેના બે છેડા જે જુદી જુદી શક્તિવાળા હોય, તે તેવાં માણસોને જુદી જુદી અસર કરે. આગળ વધતાં તેણે એમ પણ જોયું કે એજ માણસો સામાન્ય પદાર્થોમાંથી, ને છેવટ માણસના હાથમાંથી પણ ઝરતો તેજનો ઝબકારો જુએ. આવા સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાંથી, નિરંતર ઝરતા પ્રવાહને તેણે 'ઓરા' એવું નામ આપ્યું, તથા જે તત્ત્વને લીધે તે જણાય છે તેને 'ઓડાઇલ' એવું નામ આપ્યું. આ ઝરણને આપણે છાયા કહીશું. એજ સમયમાં વળી ઐસ્મર નમ્મના, બીએનાથી પારિસમાં આવી વસેલા (૧૭૮૦) શોધકે 'મેગ્નેટિકમ' ની ધણી ચમત્કારિક અસર રોગીઓ પર થતી જોઈ, તેનો વિસ્તીર્ણ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. આમ જે 'મેગ્નેટિકમ' ચુંબકઆદિ અમુક પદાર્થોમાંજ હોય છે એમ મનાવું હતું, તેજ રૂપાંતરે પ્રાણીપદાર્થમાં સર્વમાં વ્યાપ્ત છે એમ કહ્યું; તથા તેથી માણસો માણસના ઉપર વિવિધ અસરો કરી રોગ મટાડી શકે એ પણ જણાઈ આવ્યું. આ વાત જડવાદી શોધકોને ગળે કેમ ઉતરે? અધુરામાં પુરું કરવા (૧૮૧૩), મો. ડીસ્યુ-

ઝનોં 'મેરેરિઝમનો ઈતિહાસ' પ્રસિદ્ધ થયો, અને કાઉન્ટ પુસીગર નામના શોધકને એમ માલુમ પડયું કે આ તત્વને લીધે નિદ્રાવશ થએલાં રોગીઓ, જેને આપણે વિશ્વદૃષ્ટિ કહીશું તે પ્રાપ્ત કરી, પેટીઓ ને કબાટમાં શું મૂકેલું છે તે કહી શકે છે, ને રોગને કેમ મટાડવો, તે ક્યારે ક્યારૂંપમાં જણાશે ઇત્યાદિ ભવિષ્ય જોઈ શકે છે. પાછા આ બહેમ ભગ્નત થયા !! એના દુશ્મનો તેયારજ હતા, પણ હવે એકને બદલે બે દુશ્મન હતા. એકતરફથી પાદરીઓ ને બીજીતરફથી જડવાદીઓ બન્નેએ આવાતને ધિકારવા માંડી. જડવાદીઓ ભલે શોધક યુદ્ધિવાળા હોવાથી, તેમને પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આયા તે જોઈ તેમણે તેના હજારો જુદાજુદા ખુલાસા શોધી કાઢ્યા છે, પણ તેમાંના એકેથી આ તંત્રવિદ્યાનો ખુલાસો થતો નથી. કોઈને કોઈ બીના પડી રહે છે, ને ઠરાવેલું સમાધાન રદ બચે છે. નવી વિદ્યાનો પ્રસિદ્ધ શોધક એસ્મર હોવાથી, તે 'એસ્મેરિઝમ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ, અને તેના પ્રયોગ પાછા ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યા. પણ તે પ્રયોગ કરનારપર વળી જુલમ કરવાની પેરવી થવાલાગી, તેમને કોઈકોઈવાર કોરટોમાં ધસડવા માંડ્યા, પણ સત્યવાતનો નાશ થઈ શક્યો નહિ. ફ્રેન્ચ સરકારે એક કમીશન નીમી (૧૭૮૪), તપાસ કરવા ઠરાવ્યું, પણ તે કમીશનમાં બધા જડવાદીઓ હોવાથી તેમણે એ વિદ્યા ખોટી ઠરાવી. પણ સત્ય દુબળું નથી. એ કમીશન પછી આશરે પચાસેક વર્ષે બીજું નીમવું પડ્યું (૧૮૨૬), જેમાં એ વાત સત્ય છે એમ ઠર્યું; અને આજે ક્રાન્સમાં પ્રસિદ્ધ રોગશાલખ્તો એજ વિદ્યાને આધારે ચાલે છે એમ પણ સાંભળ્યું છે. પણ એ વિદ્યાનો ખરો પ્રચાર અમેરિકામાં થયો. ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થતાની સાથેજ લોકોની શોધકયુદ્ધિ એવી ખુદી કે આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક, સર્વ બાબતોનો શોધ થવા લાગ્યો. એસ્મેરિઝમના પ્રયોગ ત્યાં ઘેર ઘેર થાય છે, ને ફી લઈને રોગ મટાડનાર એ વિદ્યાના ડાકતરો ઠામઠામ છે. આમ ચોતરફ ગરબડ થવાથી જડવાદીઓ સ્તબ્ધ બની ગયા છે. તેમનામાં પૂજ્યપદવીએ

પહોચેલા પ્રોફેસર કુકસ તથા વેલેસ જેવા આ તંત્રની સત્યાસત્યતાને નિર્ભય કરતાં એ તંત્રના ભક્ત થઈ પડયાછે; ને લાંડનમાં આજે બધા આધ્યાત્મિક ચમત્કારના શોધો કરનારી 'સાધકીકલરીસર્ચ' નામની મંડલી છે, જેમાં ઘણાં પ્રખ્યાત સ્ત્રીપુરુષો સભાસદ્દે. એ મંડલીના રીપોર્ટો વાંચવા લાયકછે ને તે ઉપરથી અધ્યાત્મવિધાનું અસ્તિત્વ નાસ્તિકોને પણ કબુલવું પડયુંછે એમ જણાયછે. આજે યુરોપ, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિયામાં થઈ લગભગ પચાસેક ત્રિમાસિક, માસિક, સાપ્તાહિક, કે દેનિક પત્રો ફક્ત અધ્યાત્મવિધાને સંબંધેજ ઘણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોને હાથે ચાલેછે. અરે! જડવાદીઓને પણ પોતાના સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાનને આમતેમ મચડવું પડેછે, ને પ્રખ્યાત પ્રો. ડી. ડૉલ જેવા શોધકને જાહેર કબુલ કરવું પડયુંછે કે "જડમાંથી ચૈતન્ય નજ બને, એટલે જો આપણે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ સમજવી ન શકીએ તો આપણે આપણા જડપરમાણુ વિષેના વિચાર ફેરવવા જોઈએ અથવા કોઈ કર્તાની સત્તા સ્વીકારવી જોઈયે." આટલી આટલી ખીનાઓ બનીછે, જે આધારે અહીં 'સુધારા'નો અવાજ ઉઠયો હતો તે આધાર બધા આજ ધોવાઈ જઈ 'સુધારા' વાળા જેને જોઈએ કહેછે તે બધું ખરું થવા બેઠુંછે, પણ તેઓ જાત્રત થશે, કે પછી એક જે પકડયું તેજ પકડયું?

અસ્તુ. જેને 'એનિમલ મેગ્નેટિઝમ' કહ્યું તેજ પ્રાણુ; કેમકે એ તત્ત્વ સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલું છે, એનાજ વડે, જે ઉષ્માથી માણુસનું શરીર સજીવછે એમ કહેવાય, તે ઉષ્માનો નિર્વાહ થાયછે; અને છેવટ જેમ પ્રાણુના સંયમનાદિથી વિવિધ ચમત્કાર, સિદ્ધિ ઇત્યાદિ બનેછે, તેમ એ તત્ત્વના ઉપયોગથી પણ બનેછે. સામાન્ય રીતે, પ્રાણુ એટલે શ્વાસ પ્રશ્વાસમાં જતો આવતો વાયુ એમ મનાયછે તે અત્રે માન્ય છે, પણ પ્રાણુ એટલે જીવ એવો જે ખીજે અર્થ

પ્રચલિત છે તેવા કોઈ મુખ્ય અર્થમાં આ શબ્દ સમજવો. માણસનાં બલ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, એ સર્વનું એકનામ વીર્ય પણ કહી શકાય, તે વીર્યને ખરાસ્વરૂપે સ્થાપનાર પ્રાણુ છે.

૨. પ્રાણતત્ત્વ:- જડપદાર્થ, તેમ ચૈતન્યવાળાં પદાર્થ, માં પ્રાણુ છે એ આપણે કહી ગયા. આખી સૃષ્ટિને પણ પ્રાણુ છે, હવા પણ પ્રાણુથી ભરેલી છે. ઘડોપઘડોને પણ પોતપોતાના પ્રાણુ છે. જે પૃથ્વીપર આપણે વસીએ છીએ તે પૃથ્વીને પ્રાણુ આપનાર મુખ્ય સ્થાન સૂર્ય છે. એ એક તે-જનો ગોલ જણાય છે ખરો, પણ એમાંથીજ પ્રાણુનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલુ રહે છે; ને તેનાથી બધી પૃથ્વી પ્રાણુવાળી થાય છે.* ચંદ્રમાંથી પણ એવોજ પ્રાણુપ્રવાહ નીકળી બધા વિશ્વને પોષે છે. પણ સૂર્યપ્રાણુ ઉપણુ છે, ચંદ્રપ્રાણુ શીત છે:

* આ સંબંધે આપણા વેદમાં તો સારીપેઠે વર્ણન છે, ને સૂર્ય તથા અગ્નિને મુખ્ય દેવતા તેમાં ખતાવેલા છે. બ્રાહ્મણોને તો સૂર્યજ ઉપાસ્ય છે, તેઓ સૂર્યપુત્રજ કહેવાય છે, ને તેમની ગાયત્રી, એ પ્રાણુસ્થાન સંબંધીજ કાંઈક અત્કારિક રહસ્યવાળી હશે એમ ધારાએ છીએ. વેદમંત્રો, વિશ્વચમત્કારનાં વર્ણનનાં કાવ્યમાત્રજ એમ પાશ્ચાત્ય વિકાનો ભલે ધારો, તથા તેમનું અવુકરણ કરનારા કોઈ અત્ય આધુનિક પંડિતો ભલે તે વાતનું સમર્થન કરો, પણ ખરા બ્રાહ્મણો તો એમ કહે છે કે એ અર્થમાત્ર આધિભૌતિકજ છે; આધિદૈવિક તથા આધ્ય.ત્મિક અર્થ એ પંડિતોની દષ્ટિ મર્યાદામાં ઉદય પામ્યો નથી. મુખપૃષ્ઠે આપેલા ચિત્રંદેવાનામ ઈત્યાદિ સૂર્યની ઉદય સમયની સ્તુતિના મંત્રોને જે અર્થ મારી બુદ્ધિમાં આવે છે તે કહું છું:—દેવન વિચિત્ર સેનારૂપ-સર્વ દેવમય-સૂર્ય ઉદય પામ્યો: મિત્ર-સર્વપોષક દેવતા, -વરુણ-સર્વાધારરૂપ સર્વવ્યાપી આકાશનો, સર્વને નિયમમાં રાખનાર દેવતા, -અગ્નિ-વિશ્વમાત્રના જીવનનો નિર્વાહ કરનાર દેવતા, -એ સર્વનું સૂર્ય, ચક્ષુ-કાર-તે તે શક્તિ વિશ્વમાં પ્રવર્તાવનાર સ્થાન-છે; એ આકાશ, પૃથ્વી તથા અંતરિક્ષ સ-

દિવસે સૂર્ય પ્રાણુનું પ્રબલ રહેછે, રાત્રીએ ચંદ્રપ્રાણુનું. માણુ-
સના શરીરમાં જે પ્રાણુ છે, તેને આ ઉભય પ્રાણુસાથે નિકટ
સંબંધછે, ને તે પ્રાણુની અવસ્થા તેના શરીરમાં અમુક સમયે
કેવીછે તે તેના સૂર્ય કે ચંદ્ર સ્વર ઉપરથી જાણી શકાયછે. આ
પ્રાણુ માણુસના શરીરમાં કે બધી સૃષ્ટિમાં એકલોજ છે એમ
નથી, એની સાથે બીજાં ત વૈ પણુ સંકલાયછે, ત્યારે શરીર
બંધાયછે. પ્રતિતત્ત્વને પોતપોતાનો એક એક રંગછે, ને જેમ
પ્રાણુનો પ્રવાહ શરીરમાં ચાલુ રહેછે, તેમ અમુક અમુક સ-
મયે અમુક અમુક તત્ત્વનું બલ પણુ શરીરમાં (કે બધી સૃ-
ષ્ટિમાં પણુ) પ્રધાનપણુ હોયછે. જેને તત્ત્વનું જે સમયે પ્ર-
બલ તે તે તત્ત્વનો તે સમયે પ્રાણુને રંગ લાગેછે. વળી વિશેષ
વિચાર કે, જેવા વિચાર, આગારથી માણુસના મન કે શરી-
રને ચલન વલન મળે તેવા વિચાર-આચાર પ્રમાણે અમુક
અમુક તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ વધવા ઘટવા પણુ માંડેછે; અને પ્રા-
ણુમાં જુદાજુદા રંગ જાણુવા લાગેછે. આવી રીતિના પ્રાણુની
જે છાયા શરીર બહાર થોડી ઘણી સર્વદા પડ્યાંજ જાયછે,
તે ઉપરથી અમુક માણુસની કૃતિ, રીતિ, ગતિ સર્વનું જ્ઞાન,
એ છાયા જોવાની જેને શક્તિ હોય તે કલી શકેછે, ને તે અ-
નુસારેજ તેવાંનો સંસર્ગ તેઓ કરેછે કે નથી કરતા. સૂર્ય,
ચંદ્ર, બીજાં ગ્રહો તથા બધી સૃષ્ટિમાં પણુ તાત્ત્વિક ફેરફારોથી

ર્વમાં (પાતાની આવી મહાશક્તિથી) વ્યાપ્તછે, અને (તેટલામાટે) જડ ચૈતન્ય
સર્વનો આત્મા-માણુ-છે. (દેવતાનાં સ્વરૂપવિષે અન્ય લેખમાં વિસ્તાર કર-
વામાં આવશે).

પ્રાણુના જેવે રંગ થાયછે તે ઉપરથી મહાત્માઓ અધ્યા વિ-
શ્વનાં પણ ભવિષ્ય સમગ્રરૂપે આંકી શકેછે.* શરીરમાં રોગની
ઉત્પત્તિ થવી એપણુ પ્રાણુમાં પ્રેરફાર થવાથી એટલે જે સ-
મયે જે રીતે પ્રાણુનો પ્રવાહ હોવો જોઈએ તેવો ન હોવાથી,
થાયછે. માટે માણુસનું તન, મન, એ સર્વને આરોગ્ય રાખ-
નાર પ્રાણુજ છે, અને તેના યોગ્ય ચાલન ઉપર તેની મોક્ષ-
પર્યંતની દશાનો આધારછે. એજ પ્રાણુની રચના, તથા તેને
ચલાવવાની રીતિ અને તેના ઉપયોગ દર્શાવનારાં સ્વરશાસ્ત્ર,
યોગશાસ્ત્ર અને ખીજાં ઘણાં તંત્રશાસ્ત્રો આપણામાં છે, પણ તે
સંબંધી કાંઈ ક્રુદેવાનું આ સ્થલ નથી.

પ્રાણુ એટલે શું તે હવે સામાન્યરીતે લક્ષમાં આણું હશે, અને તેની
માણુસઉપર કેવી શક્તિછે એપણુ કાંઈક કલાયું હશેજ. એ પ્રાણુમાં
મુખ્ય ગુણુ આકર્ષવાનો રહેલોછે. જેતે વસ્તુ, વિચાર, હવા, સર્વને તે
આકર્ષી શકેછે; પણ જેનો તે પ્રાણુછે તેનું જેવું બલ. કોઈના પ્રાણુમાંના
રોગને આકર્ષીને દૂર પણ કરી શકાય, કોઈના પ્રાણુને આકર્ષી તે દ્વારા
ચમત્કારપણુ કરાવી શકાય:પ્રાણુની આ શક્તિને આધારેજ પાશ્ચાત્યદે-
શમાં 'મેસ્મેરિઝમ' પ્રવર્તેછે, પણ તેના પ્રવર્તકો પ્રાણુની જે મહાશક્તિ-
ઓછે, ને તેનાથી જેને સાધનો પ્રાપ્તકરી મોક્ષપર્યંતની વ્યવસ્થાઓ
બનેછે, તે વિષે કેવલ અજાણુછે. પ્રાણુતત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ પણ તેઓ
જાણુતા હોય એમ માનવાનું પણ તેમના જે જે ગ્રંથ મેં જોયાછે તેઉપરથી
મને કારણુ મળતું નથી. પ્રાણુતત્ત્વની આ એક નાનામાં નાની શક્તિ,
જેનો ઉપયોગ યોગીઓ ચાલતાં હાલતાં કરતા, ને આપણા ધર્મશાસ્ત્રોની
રચનામાં જે પગલે પગલે વપરાયછે તેના ખેલ તે ખેલજ ગણાય, અને

* સૂર્યમાં અયુકરંગના ઠાઠ ઉપરથી વૃદ્ધિ અનાવૃદ્ધિ પરખવાનું પ્રસિદ્ધ છે.

તેને અમે વારંવાર વાતચીતમાં કનિષ્ઠ કે અધમ જાતનો યોગ કહેતા આવ્યા છીએ તે વાજબીજ લેખાય.

કોઈ પ્રાણી પદાર્થ એવાં પણ હોઈ શકે છે, કે જેમના શરીરની રચના-માંજ પ્રાણની આ શક્તિ સવિશેષ આવિર્ભાવ પામતી રહેલી હોય છે. પાશ્ચાત્યદેશના અવલોકન કરનારાઓએ સર્પની દૃષ્ટિમાં આ શક્તિનો પ્રબલ આવિર્ભાવ સિદ્ધ કરી જોયો છે. સર્પ પોતાની દૃષ્ટિના બલથી નાનાં પક્ષીઓને આકર્ષી પોતાના મોંમાં પાડી શકે છે. મારા એક મિત્રે પણ મને વાત કરી હતી કે ખંચમહાલમાં હું થાણદાર હતો ત્યાં એક અજગર કોઈ ઝાડમાં પડી રહેતો તે આપ્રમાણે બાનાં મરઘડાંને આકર્ષતો, ને અનાડી લોક તેવો ખેલ કરી પણ જોતા. વળી કોઈ પ્રાણી પ્રાણીના શરીરના પ્રાણનાં આકર્ષણ પણ એક એકને અનુકૂલ પ્રતિકૂલ સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે. કોઈ ભવ્ય પુરુષને જોતાંજ આપણે તેની છાયામાં અંબધ જઈએ છીએ. કોઈને જોતાંજ પ્રેમ થઈ આવે છે, કે દ્વેષ થઈ આવે છે, કારણ કાંઈ જણાતું નથી. એનુંજ નામ તારામૈત્રી, ચક્ષુરાગ ઇત્યાદિ. પુરાતન મહાત્માઓનાં ચિત્ર કાઢેલાં હોય છે, તેમાં મુખની આસપાસ ગોલ કુંડાળું ચિતરેલું હોય છે, તે પણ તે મહાત્માઓની સર્વને પ્રતીત થઈ શકે એવી સાત્ત્વિક છાયાનું બિંબ છે. પ્રાણની પ્રતિકૂલતામાં સર્પ અને નોળીઆ ઈત્યાદિ પ્રાણીઓનાં સહજ વૈર સુપ્રસિદ્ધ છે. આફ્રિકામાં એક હબસીની જાતિ કહેવાય છે જેનાથી મહાઝેરી સર્પ પણ વેગળા નાસે છે: આપણા દેશમાં વાજરી અને ઘોની વાત સર્વ સ્થલે પ્રચલિત છે.

પ્રાણુતત્ત્વ અને તેની શક્તિની આવી પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષમાં પણ થાય છે. પ્રાણુનો એક સ્થલેથી બીજે સ્થલે અદલો બદલો એટલે વિનિમય થાય છે એ સૂચવી ગયો છું. એજ વિનિમયના આધારથી 'એસ્મેરિઝમ' માં એક માણસ પોતાના પ્રાણુ અને તે દ્વારા પ્રવર્તતાં તત્ત્વો સાથે બીજાનું પ્રાણુતત્ત્વ

યોગ લઈ રોગશાન્તિ, ચમત્કાર, આદિ પ્રયોગ કરી શકે છે.”

૩. પ્રાણની પ્રબલતા અને નિર્બલતા:— વિદ્યુત્ સંબંધી શાસ્ત્રમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે કૃત્રિમ વિજ્ઞાનીનાં એ સ્થાન હોય છે, એક પ્રખલ અને બીજું નિર્બલ. પ્રાણને પણ તેમજ છે. આપણે ઉષ્ણ અને શીત પ્રાણની વાત કરી ગયા છીએ; અને સૂર્ય પ્રાણ અને ચંદ્રપ્રાણ એવાં પણ તેમનાં નામ અને સ્થાન કહી ગયા છીએ. એનેજ આ ગ્રંથમાં આપણે પ્રખલ નિર્બલ એ શબ્દોથી વ્યવહાર કરીશું. પ્રખલે પ્રખલ કે નિર્બલે નિર્બલ પ્રાણનો યોગ સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકતો નથી, ને પ્રખલે પ્રખલને એક એકથી દૂર ધકેલે છે, તથા નિર્બલે નિર્બલ પણ કાંઈ સ્નેહ દર્શાવતા નથી. એવો નિયમ જણાયો છે કે સન્નતીય પ્રાણ એક એકને આકર્ષતા નથી, પણ વિન્નતીય તરત આકર્ષે છે એટલે તેમનો યોગ સહજમાં બને છે. માટે પ્રયોગ કરવામાં આ વાત પણ સ્મરણમાં રાખવી. સામાન્ય સંસાર વ્યવહાર પરત્વે જોતાં પણ, આ પ્રખલ નિર્બલ પ્રાણ-ઉપર લક્ષ આપી લગ્નાદિ સંબંધ થતા હોય તો સંસાર સુખ કેવું સચવાય ? (વિશેષ વિચાર પરચુરણ પ્રકરણમાં જોવો).

૩૫યોગ-૨.

૪. પ્રાણ ષડ્ શરીરસંપત્તિ:—આટલે સુધી જે લખવામાં

* પ્રાણ સર્વદા સતત્વ હોય છે, તેથી તત્ત્વના ઉદયાસ્તના નિયમ, તેમનાં કૂલ ઈત્યાદિ જાણવામાં હોય તો, ધારેલા કૂલને અનુકૂલ તત્ત્વ સહિત પ્રાણનો વિનિમય કરવાથી અસંશય સિદ્ધિ થાય. આ લેખમાં સમાન્યતઃ પ્રાણવિનિમયનું જ વર્ણન છે, પણ બુદ્ધિમાન શોષક તત્ત્વનો વિવેક જાણી લઈ અત્રે કહેલાં ચોજનામાં મેળવી શકશે.

આવ્યું છે, તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થયું છે કે પ્રાણ એજ શરીરનો જીવભૂત છે. વાસ્તવિકરીતે, જેને જીવ કહેવામાં આવે છે તે નામ આખા *લિંગદેહનું છે જેનો મુખ્ય વિભાગ પ્રાણ છે; પણ પ્રાણ એજ સ્થૂલ પર્યંત શરીરના ચલનવલનાદિ આપારનું કારણ હોવાથી તેનેજ મુખ્યતાથી જીવરૂપે સમજાવે છીએ. શરીરના અવયવોને યથાર્થ કર્મ કરાવવાં, રક્તની શુદ્ધિ રાખવી, તથા તે બધાં દ્વારા મન ઇત્યાદિ પણ સ્વસ્થ રાખવાં એ પ્રાણનું કામ છે; માટે પ્રાણની શુદ્ધિ ઉપર શરીર સંપત્તિનો આધાર છે. મન આદિ, લિંગદેહના ખીજ ભાગોની અસર પણ પ્રાણદ્વારાજ પરખાય છે. પ્રાણ પોતાની સ્વાભાવિક ગતિ તજી આડો અવળો ચાલવા માંડે, ને તેમાં તરવોના ફેરફારોથી વિક્રિયા થાય એજ રોગોત્પત્તિ સમજવી. માણસનાં બલ, પરાક્રમ, જે વીર્ય એ શબ્દથી વ્યવહારાય છે, તે પ્રાણ-શુદ્ધિથીજ બની આવે છે, માટે પ્રાણવિક્રિયાથી વીર્યનો પણ ભંગ થાય છે. પ્રાણ નિરંતર શુદ્ધ રહે માટે અહિરંગ તથા અંતરંગ સાધન ધણાં ધણાં યોજેલાં છે. સ્નાન, પાન, ભોજન, વિહાર, આદિ નિયમો અહિરંગ સાધન છે; તેમ સંધ્યાસમયે પ્રાણુયામ, સ્વરસંધાન, વિચાર આદિ અંતરંગ સાધન છે. આપણાં શાસ્ત્રોના આચાર ભાગને આપણે આજપર્યંત ધણાંમાં ધણું એટલુંજ માન આપતા આવીએ છીએ કે તેમાં વૈદ્યવિદ્યાના અમુક નિયમોનો સમાવેશ છે માટે તે કામનો છે, પણ હવે સમજશે કે કેવલ સ્થૂલ દેહની સંભાળ રાખવા

કરતાં લિંગદેહની પણ પ્રાણશુદ્ધિદ્વારા યોગ્ય સંભાળ કરી માણસને નીરોગી રાખવું એટલુંજ નહિ, પણ તેનામાં ગુપ્ત રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને ઉત્તેજિત કરી તેને પરમાનંદે પહોચાડવું એ એ અધાનું સરહસ્ય તત્ત્વ છે. વિશ્વવ્યવસ્થાજ એવી છે કે બ્રહ્માંડના બ્રહ્મોપબ્રહ્મદિના પ્રાણુદ્વારા પિંડનો પ્રાણ યથાર્થ વર્તે, પણ તેને માણસ વિક્રિયા પમાડી બગાડે, માટે શાસ્ત્રમાત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રાણને પોતાના સ્વભાવમાં સ્થાપવા પર છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કે સુધારો કરવા પર નથી. એટલે કે જે જે રોગીના પ્રાણુક્રમમાં ગરબડ થઈ ગઈ હોય તે તે રોગીને પ્રાણુવિનિમય બહુ સારી વ્યસર કરી શકે; પ્રાણુવિનિમયથી, વિકૃત પ્રાણુ સંસ્કાર પામી શુદ્ધ થઈ જાય એટલે પ્રકૃતિ સુધરે. એવિષે વધારે વિવેચન આગળ આવશે, પણ કેવલ સ્થૂલને વળગેલા વ્યાધિ કરતાં લિંગને વળગેલા અસાધ્ય વ્યાધિ જેવા કે વાઈ, પ્રેક્ષે, વળગાડ (હીસ્ટીરીઆ) ઇત્યાદિમાં પ્રાણુવિનિમય બહુ સત્વર અને ચમત્કારિક ગુણ કરે છે.

‘મેગ્નેટિઝમ’ વિષે લખનારા ફહેલે કે શરીરમાં તેનું સ્થાન નાડીમાત્રમાં રહેલા પાણી જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થની સાથે, ને માથાના તથા કરોડના ભાગમાં તેનો મુખ્ય ભંડાર છે. આખરું તંત્રમાં એ વિષે ધણું ધણું વિવેક કર્યો, જે બધો અત્રે આપવો અપ્રસ્તુત છે. પ્રાણુની સ્થિતિ શરીરમાત્રમાં છે, ને તેનું મૂલસ્થાન લિંગદેહમાં એટલે પાશ્ચાત્ય લેખકો ફહેલે તેમ નાડીઓમાંના સૂક્ષ્મ પદાર્થમાંજ છે. કરોડના ભાગમાં તેનો જથ્થો રહેલો એ ખરું છે, ને ઓચી તથા માથાના સંધિઆગળ બ્રહ્મરંધ્ર છે ત્યાં તેનું મુખ્યસ્થાન છે, તથા ત્દદયમાં પણ તેનો ભંડાર છે. તેની ગતિ પણ આ બે સ્થાનમાંથીજ ચાલે છે; ને જમણી કે ડાબી નાસિકામાંથી

તેનું નીકળવું થાય તે પ્રમાણે તેને સૂર્ય ચંદ્ર એવાં નામ મળી, તે ઉપરથી શરીર તથા મનની સ્થિતિ અટકળાય છે. યદ્યપિ સર્વશરીરવ્યાપી પ્રાણ એકજ છે, તથાપિ સ્થાનભેદે કરી તેને પાંચ સંજ્ઞા મળે છે. પ્રાણનો નાડીતંત્રનેડે નિકટ સંબંધ છે, ને નાડીઓવિષે પણ ઘણા ઘણા સૂક્ષ્મ વિચાર છે, પણ નાડીઓના અમુક અમુક જથા બંધાઈ અમુક સ્થાને અમુક શક્તિઓને ચલવી શરીરને નીલાવે છે એ જાણવાનું છે. તે તે સ્થાનમાં પ્રાણ બધું તંત્ર ચલાવી આપે છે. આવા જથા છ અથવા સાત છે. તે પ્રત્યેકને ચક્ર કહે છે. પ્રાણને શરીરમાં, તથા નાડીઓમાં તથા ચક્રોમાં યથાર્થરીતે ફેરવી જાણનાર સિદ્ધ થઈ શકે છે.*

માણસ જે જે ખાય છે, પીએ છે, જે જે પદાર્થ, પ્રાણી, મનુષ્યના સંબંધમાં આવે છે, અને છેવટ જે જે વિચારોમાં નિમગ્ન રહે છે, તે બધાના પરિણામરૂપે તેના પ્રાણનું સ્વરૂપ બંધાય છે. જડ તથા ચેતન સર્વ પદાર્થમાંથી પોતપોતાના પ્રાણની છાયા નિરંતર ઝર્યા કરે છે, એટલે તે તે પ્રાણી પદાર્થની સમીપ રહેનાર તે તે છાયાની અસરને ઝડપ્યાવિના રહેતાંજ નથી. વાપરેલાં કપડાં, પીધેલું પાણી, ખાધેલું અન્ન, સ્પર્શ કરેલું પુસ્તક, એ બધાં વાપરનાર, પીનાર, ખાનાર, કે સ્પર્શ કરનારની છાયાથી પાધરાં સિંચાય છે, તે પુરતો સમય વીલ્યા વિના ખીજના વાપરવામાં આવતાં, પોતાનામાં સિંચાયલું આ ગુણ સત્ત્વ વાપરનારને અર્પે છે. આ બધી વાત લક્ષમાં લઈનેજ પીધેલું પાણી ન પીવું, કે ખાધેલું ન ખાવું, કે તેના તે વાસણમાં ન ખાવું, કે પહેરેલાં વસ્ત્ર ન પહેરવાં, સ્પર્શ્યાંસ્પર્શ્ય ભક્ષ્યાભક્ષ્ય ન કરવાં ઇત્યાદિ નિયમો પ્રવર્ત્યાં છે. તાંબા પિત્તળ કરતાં કાંસુ જલદીથી છાયાને ઝડપી લે છે, ને વધારે વાર સુધી પાછું તેને તજવું નથી માટેજ તેને શુદ્ધાદિ અડે તો નકામી થાય તેવી ધાતુ માની છે. ઉન, રેશમ, ઇત્યાદિનાં કપડાં આ છાયાને ઝડપી લેતાં નથી, માટે તેમને સુતર કરતાં વધારે પવિત્ર એટલે ધોયાવિના પણ

* જુઓ અગ્રપૂર્તિ ૩.

એક કરતાં વધારે વાર વાપરી શકાય તેવાં માન્યાં છે. ડોઠ મલિન શરીર કે વિચાર કે વૃત્તિવાળાના સ્પર્શથી કે સંબંધથી પણ આપણી છાયા એટલે પ્રાણની શુદ્ધતા બગડે છે, માટેજ વારંવાર તેવે તેવે પ્રસંગે સ્નાનવિધિ આજ્ઞા આચરે છે. જલ સમાન શુદ્ધ કરનાર ખીજું કંઈ નથી માટે તેનો ઉપયોગ નિરંતર કરવો. હાલના સુધરેલા લોક કોઈને ખસ સરખુ પણ થયેલું જોઈને રખે તેનો ચેપ લાગે એમ સમજી વેગળા નાસે છે, પણ આ પ્રમાણે જે ગુપ્ત ચેપ તેમનાં તનમનને રાત્રિદિવસ શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે લાગી તેમની રીતિ કૃતિને આડી અવળી હલાવે છે તેનું તેમને બાન નથી. એતો બહેમ છે ! !

૫. સિદ્ધિ:—શરીર, તથા મનને સારાં કરી શકવા ઉપરાંત આ વિદ્યા યોગાભ્યાસનો પણ માર્ગ સૂચવે છે. આ વિદ્યા એક કનિષ્ઠ પ્રકારનો યોગ છે, ને તેમાંથી પોતાનાજ આત્માનું ધ્યાન કરતાં ક્ષાવી જાય અર્થાત્ પોતે પોતાનાજ પ્રાણનું ચમન કરી જાણે તો સહજ સમાધિ સંપાદન કરી શકે. પોતાના ઉપર ન કરતાં ખીજ ઉપર કરવામાં આવતા આ તંત્રના પ્રયોગોથી ઘણા એક સિદ્ધિઓ જેવા ચમત્કાર બની આવે છે જે આગળ વર્ણવવામાં આવશે. આ ઉપરથી પ્રાણવિનિમયની વિદ્યાના બે ભાગ પડે છે: એક સંધાયક એટલે તનમનની બગડેલી સ્થિતિને સમાધાનમાં લાવનાર અને ખીજે ચમત્કારિક એટલે જેમાંથી ચમત્કાર જેવા પ્રયોગ બને અને યોગસાધન પણ થઈ શકે.

૬. જાદુ:—આગળની કલમમાં કહ્યા તેટલે સુધીના ઉપયોગ એ દક્ષિણુમાર્ગના શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપયોગ છે. એટલે સુધી પ્રયોગ કરી પરમાર્થ યુક્તિએ વર્તનાર મહાત્માઓના પદને પા-

મી ગયા છે. વચનસિદ્ધિ, દષ્ટિસિદ્ધિ ઇત્યાદિ સામાન્ય સિદ્ધિ-
ઓ તથા યોગમાંની અણિમાદિ મહાસિદ્ધિઓ પણ તેમનેજ
પ્રાપ્ત થયેલી છે. એનુંજ નામ દક્ષિણુમાર્ગ. પણ બીજે વા-
મ માર્ગ છે, જે દ્વારા ઘણી પ્રબલ સ્વાર્થ યુદ્ધિથી ગમે તેવાં
પરિણામ લાવી શકાય છે. ઘણાં ખરાં તંત્ર એ માર્ગનોજ ઉ-
પદેશ આપે છે, ને તેમાં સૂક્ષ્મરીતે જ્ઞેતાં પ્રાણુવિનિમયની
વિધાનાં તત્ત્વનોજ મુખ્ય ઉપયોગ અને આધાર છે. આ
નરકમાં લઈ જનાર મલિન માર્ગ શીખવવાનો મારો ઉદ્દેશ
નથી એટલે તેવિષે માત્ર સાવચેતી આપીનેજ અટકું છું.

અધિકાર-૩.

૭. વિધાયક, વિધેય:- જે આ પ્રયોગનો કરનાર તે વિ-
ધાયક અને જેના ઉપર એ પ્રયોગ થાય તે વિધેય. ઘણાએક
એમ માને છે કે વિધાયક બલવાન હોય ને વિધેય નિર્બલ હોય
ત્યારે આ પ્રયોગ બને છે, અથવા એકનું શરીર સાફ હોય ને
બીજનું કાંઈ મંદ પ્રકૃતિવાળું હોય તો આ પ્રયોગ સારો બ-
ને છે, પણ એ બધી વાત મારા અનુભવપ્રમાણે ખરી નથી.
પ્રબલ અને નિર્બલ પ્રાણુવિષે જે કહી ગયા છીએ તે વાત
લક્ષમાં રાખતાં દુનીયાંમાં સર્વે, વિધાયક કે વિધેય થઈ શકે છે.
સન્નતીય પ્રાણુવાળાં કોઈ એ મનુષ્ય વિધાયક વિધેય ન થઈ
શકે ત્યારે વિધાયક વિધેયની જે યોગ્યતા ફૂલેવામાં આવે છે તે
ઉપરાંત એ ચાર પાંચ વાર પ્રયોગ કરવાથી, તે મનુષ્યોના
પ્રાણુ વિનતીય થઈ જઈ પ્રયોગસિદ્ધિ થશે.

૮. વિધાયક:- વિધાયકની મુખ્ય યોગ્યતામાં પ્રથમ તો (૧) શરીરસંપત્તિ બાલુવી. શરીરમાંની ધાતુમાં ખીગાડ હોય તે વખતે પ્રયોગ કરવાથી વિધાયક વિધેય ઉભયને નુકસાન છે. પોતાનો પ્રાણુ ખીબને આપવો એમાં કાંઈક હાનિ તો સ્પષ્ટજ છે (જે કે વિશ્વાધારસૂર્યપ્રેરિતપ્રાણના સતત પ્રવાહમાંથી શુદ્ધપ્રાણુવાળાં માણુસોના શરીરમાં આ હાનિથી થતી ખોટ સહજજ્ઞાં તરતજ પુરાઈ જાય છે), એટલે જો પોતાને વિશેષ પ્રાણુપોષણની જરૂર છે તે ખીબને આપવા જાય તો વધારે નબળો પડેજ. વળી ક્વચિત્ પોતાનો રોગ વિધેયના શરીરને પણ લગાડી દે.

(૨) સ્થિરતા:-એ વિધાયકનો ખીબે ગુણુ છે. એવો દૃઢ સંકલ્પ જોઈએ કે બ્રહ્મા આવે તોપણ આ પ્રયોગ નિષ્ફલ થનાર નથી, ને તે પ્રયોગથી ઇચ્છેલું ફળ થયાવિના રહેનાર નથી. આ સંકલ્પની સાથે દૃઢતા પણ પાપાણુ જેવી જોઈએ. પ્રયોગની વચમાં કદાપિ માથાઉપર આકાશ તુટી પડે તોપણ ભય લાગવું જોઈએ નહિ, ને પોતાનો નિશ્ચય ચળવો જોઈએ નહિ. આ બે આખતો લક્ષમાં ન રહે અથવા એમાં જરા પણ કચાશ આવે તો વિધાયક વિધેય ઉભયનું મૃત્યુ થવાસુધીનો સમય આવે, તો વિધેયની ડાગળી છટકી જાય, કાળજી ફટકી જાય ઇત્યાદિ સામાન્ય દુઃખ ઉપજે તેનું તો કહેવું જ શું? માટે સંકલ્પ તથા દૃઢતા જોને આપણે સ્થિરતા કહીએ તે જોનામાં નહોય તેણે આ કામ માથે લેવું બહુ ભય ભરેલું છે; તેમ તેવા માણુ સના હાથમાં કોઈએ વિધેય થઈ બેસવું એપણુ વિચારવાનું છે.

(૩) સમાધાન:-એ ત્રિને ગુણુ છે. એના પણ એ વિભાગ સમજવા. પ્રયોગના બધા રહસ્યનું સાતુભવ જ્ઞાન ન હોય. અને કામ ઉઠાવવું એ મૂર્ખાઈ છે. અડચણ પડતાં ગભરાટ થઈ મહા સંકટ થવાનો તેથી સંભવ આવે છે. માટે પ્રયોગકુશલતા એ સમાધાનનું પ્રથમ લક્ષણુ છે. જ્યારે કુશલતા ખરી હોય ત્યારે માણુસને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ અને આસ્તા રહે છે કે મારાથી આટલું બનશે; અને એમ હોય છે ત્યારે ઠી તેવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ખીજી એક વાત યાદ રાખવાની છે કે જે માણુસ ખીજને વશ કરવા મથે છે, તેણે પ્રથમ પોતાને વશ રાખતાં શીખવું જોઈએ, પોતાનો મીજજ કબજે કરી સર્વદા શાન્તચિત્ત રહેવાય ને મનની પ્રસન્નતા સચવાય એમ થવું જોઈએ. પોતાનો પ્રાણુ શુદ્ધ રાખવો જ જોઈએ. નહિ તો સ્થિરતાનો વારે વારે ભંગ થવાનો. કુશલતા અને શાન્તિ એ બેટ્રી સમાધાન, સ્થિરતાને મદદ કરનાર છે માટે તે જોનામાં ન હોય તે વિધાયક થઈ ન શકે.

(૪) પરમાર્થબુદ્ધિ:-એ મુખ્ય યોગ્યતા છે. ખીજ સર્વને અભાવે એટલા એજન્દદ ગુણુથી ધણીવાર પ્રયોગવિના પણ ફલસિદ્ધિ જણાઈ છે. જરા પણ સ્વાર્થનો પ્રવેશ થયો કે પ્રયોગ બગડે છે ને વિધાયકનો પ્રાણુ પોતાની શુદ્ધિ તજીને મલિનતા પામી વિધેયના તનમનને બગાડે છે એટલું જ નહિ, પણ વિધેયને ભ્રષ્ટ કરી વિધાયકને ભ્રષ્ટ કરવાને તેને પ્રેરણા કરે છે. “ભલું થાઓ” એજ પરમ બુદ્ધિથી થયેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. એ વિનાની બુદ્ધિથી કર્મ કરનાર સિદ્ધિ પા-

મતો નથી તથા થોડાજ વખતમાં ભ્રષ્ટ થઇ પોતાનું સામર્થ્ય પાણીનીપેઠે ગુમાવી દે છે.

(૫) **વેધકદૃષ્ટિ:**—એ વિના પણુ ચાલે તેમ નથી. સામા માણુસને જ્ઞેતાની સાથે વિંધી નાંખે એવી ભવ્ય, સ્થિર તથા કાંઈક સમય અનિમિષ રહે તેવી દૃષ્ટિ જ્ઞેઈએ. દૃષ્ટિનું બાહ્યરૂપ આતું થાય એટલુંજ નહિ પણુ તે દૃષ્ટિદ્વારા આખો મનોભાવ, (૨) માં કહેલી સ્થિરતા, સામા માણુસના મનમાં પ્રતીત થઈ જવો જ્ઞેઈએ. આવી દૃષ્ટિવિના કાર્ય સિદ્ધિ નહિ બને.

પ્રસંગે કહીએ છીએ કે દૃષ્ટિ એ પ્રાણુવિનિમયનો મુખ્ય માર્ગ છે. એ દ્વારાજ પ્રાણુનું સત્ત્વ પ્રધાનરીતે બહાર પડે છે. જેનો પ્રાણુ જેવો હોય તેવી તેની સ્વાભાવિક દૃષ્ટિ હોય છે. કોઈની દૃષ્ટિ મીઠી હોય છે એટલે તેણે જ્ઞેઈ અનુમોદન કરેલાં પદાર્થ ઉપભોગ કરનારને આનંદ આપે છે, કોઈની દૃષ્ટિ કડવી હોય છે એટલે તેની તણે આવેલાં પદાર્થ દુઃખ પેદા કરે છે. નજર લાગવાની વાત આ ઉપર આધાર રાખે છે. એજ કારણથી દક્ષિણમાંના તૈલંગીઓ જમતી વખતે પરાયા માણુસનો દૃષ્ટિપાત થાળીપર થવા દેતા નથી.

૯. **વિધેય:**—વિધેયનામાં વિધાયકમાં કલા તે ગુણોની અપેક્ષા નથી, તેનું શરીર સાઈ હો કે ન હો તેની જરૂર નથી. વિધેયનો પ્રાણુ વિધાયકના પ્રાણુ સંબંધે નિર્બલ રહે ત્યારેજ સારો પ્રયોગ બને એ આવશ્યકતા ઉપર લક્ષ રાખતાં, નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે યોગ્યતા વિધેયે સવિશેષ રાખવી:—

(૧) વિધાયકના ઉપર, તે સાઈજ કરશે ને કશી અડચણુ નહિ કરે એવો દૃઢ વિશ્વાસ, તથા જે વિધાને આધારે તે પ્રવર્તે છે તે વિધાની સત્યતાઉપર ખૂણું આસ્તા.

(૨) પ્રયોગની વિરુદ્ધ કોઈપણ ભાવનો અનુદય; અર્થાત્ વિધાયક નિબંધ થાય તો ઠીક એવી રમતની મરજી, કે વિધાયકના બલથી શરીરમાં થતા ફેરફારોની સામા થઈ તે ન થવા દેવાનો પ્રયત્ન, કે એવી કોઈ વિરુદ્ધ ભાવના ન હોવી તે. કેવલ જડવત્ વિધાયકને તાબેજ થઈ જવું.*

આ ઉપરથી સહજ ક્લિત થાયછે કે કોઈ નિરંતર સમીપ રહેનાર માણસ હોય તે આપણું વિષેય જલદી થઈ શકે; વિશેષે કરી સ્ત્રી, મિત્ર કે કોઈ સ્નેહી.

૧૦. રાક્ષસી વિષેય:- વિષેયને ખબર નથી હોતી, પણ એવી પ્રકૃતિ તેનામાં હોયછે કે જેથી તે વિધાયકના પ્રાણનું તત્ત્વ માત્ર ચૂંચી લઈ તેને થોડા સમયમાં ખોખું કરી નાંખે. રોગીઓનો રોગ વિધાયક સાવધ ન હોય તો લઈ બેસે એટલુંજ નહિ, પણ કોઈવાર આવા વિષેયથી બહુ હાનિને પાત્ર થઈ જાય. આવાં વિષેય કવચિત્જ મળેછે, પણ સામાન્ય રીતે સંભાળ રાખવી સારી.

* મારા અનુભવમાં આવાં ગુપ્ત અવળાભાવનાં રાખનારાં કેટલાંક વિષેય આવેલાં તેમાંનો એક દાખલો કહુંછું. જડોદરામાં 'આચાર્ય' નામથી જાણીતા નૃસિંહરામનું ને માઝું આ તંત્રની ચર્ચા સંબંધે મળવું થયું હતું. મને કહે કે તમે પ્રયોગ કરો, ત્યારે મેં કહ્યું કે અત્રે કોઈ વિષેય નથી, તેનામાં આવી ચોગ્યતા જોઈએ, તેવું કોઈ નથી એટલે નહિ બને. તેમના એક શિષ્યે કહ્યું કે મારા મનમાં બરાબર શ્રદ્ધા છે માટે ચાલો હું આવું. મેં તેનાપર અર્ધો કસાક મથન કર્યું પણ કાંઈ થયું નહિ, ત્યારે તેને મેં કહ્યું કે ભાઈ મારાથી કાંઈ બને એમ લાગતું નથી. તેણે જવાબ દીધો કે નજ બને, કેમ કે મને હંધ આવવાની ધાયછે, પણ હું દૃઢતાથી આવવા દેતોજ નથી. આવા માણસોપર કદાપિ આપણો પ્રાણ બગાડવાજ નહિ.

સોલોમન નામે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિષે એમ કહેવાય છે કે તે ૮૦ વર્ષનેા થયો પણ સોળ સોળ વર્ષની કુમારિકાઓ પરણતો, ને પરણ્યા પછી તે તરત મરી જતી. મતલબ કે તેમને સાથે રાખતાં તે પોતાનું શરીર પોષતો અને એ બાળાઓ મરતી. બાળક તથા જ્વાનના શરીરમાં પ્રાણનો પ્રવાહ પ્રબળ હોય છે, ને વૃદ્ધાવસ્થામાં પેસતાં કે પેઠેલાં માણસના શરીરમાં તેની મંદતા થવા માંડે છે માટે તેવાંને નિકટસંસર્ગ અનિષ્ટ છે. રાત્રીએ તેમને સાથે સુવા તો નજ દેવાં જોઈએ. આપણામાં પંચમહાલ ક્યોરે સ્થલની જીવતી ઠાકેણીનું કહેવાય છે તે કોઈ આવીજ સ્વાભાવિક શક્તિવાળી નિર્ભાગિણી સ્ત્રીઓ હશે.

દેશકાલાદિ પરચુરણ-૪.

૧૧. **દેશ, કાલ, સંસર્ગ**:- અમુક પ્રદેશમાંજ આ પ્રયોગ થાય એમ નથી, પણ સ્થલ એવું જોઈએ કે તે કેવલ શાન્ત હોય, તથા ત્યાં પ્રયોગના અવધિ સુધી ખલલ ન પડે તેની સગવડ હોય. વળી એ સ્થાન એવું હોય કે જ્યાં આ પ્રયોગ સિવાય બીજી કશી ક્રિયા ન બનતી હોય, અને જ્યાં વિધાયક અને તે જે વિધેય લાવે તે વિના કોઈનો કદાપિ પણ સંચાર ન હોય, તો સિદ્ધિ સત્વર થાય છે. તે સ્થલને જો પ્રાણ તેની શુદ્ધિ રહે એ હેતુ આમ બતાવવામાં સ્પષ્ટજ છે. ધ્યાન, પૂજા સેવા ઇત્યાદિમાં સ્થલ આવાં હોય તોજ પ્રયોગો ક્ષેત્રે એ જાણીતી વાત છે. કાળવિધે પણુ તેમજ છે. શાન્તસમય અનુકૂલજે. વિધાયક વિધેયની વૃત્તિઓ પ્રકુલ્લ હોય તેવા સમયમાં પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. એમાં મધુર ગાન, માદક વાદ્યત્રના સૂક્ષ્મસ્વર, ધૂપ, સુગંધ ઇત્યાદિ પ્રયોજવામાં આવે છે. જેમ તાનસેનના રાગ આલાપવાથી અમુક રાગપરત્વે અમુક ઋતુ આદિ અકાલે પણ ઉત્પન્ન થતાં કહેવાય છે, તેમ અમુક સ્વરોના યોગથી અમુક વૃત્તિઓ જાગ્રત થઈ અમુક રોગાદિ શમ્યાની વાતો પણ સાંભળી છે. મંત્રાદિ પ્રયોગોમાં મંત્રના સ્વરમાં ને અક્ષરોની યોજનામાં

તેવુંજ કોઈ બલ રૂહે છે, પણ તે બધાનું અત્રે વિવેચન થવું નથી. સામાન્ય રીતે આપણાં શાસ્ત્રોના નિયમો જોતાં વિધાયકનો પ્રાણ સૂર્ય નાડીમાં હોય, અને વિધેયનો ચંદ્ર નાડીમાં હોય તે વખત પ્રયોગસિદ્ધિનો જાણવો. તેમાં વળી તત્ત્વપરીક્ષા હોય તો સૂર્ય નાડી અને જલ, પૃથ્વી, કે અગ્નિ તત્ત્વ વિધાયકને સાંકે છે, અને ચંદ્રનાડી અને જલ કે પૃથ્વી તત્ત્વ વિધેયને સાંકે છે.* ગાન વગેરેથી નાડીઓ અને તત્ત્વોમાં ફેરફાર થઈ આવે છે માટે તે વપરાય છે પણ વાપરતાં આવડતું જોઈએ. સંસર્ગ એટલે જેનું મળેલું મંડલ તે વિષે પણ વિચારવાનું છે. એમાં કોઈ એવા માણસ ન જોઈએ કે જેનામાં વિધેયને જરૂરની જે યોગ્યતા કહી છે તે યોગી ધણી પણ ન હોય. વિધાયક કે તેની વિદ્યાથી વિરુદ્ધ બુદ્ધિવાળાં, એટલે પ્રબલ પ્રાણવાળાં માણસો વિધેયના ઉપર અસર કરી પ્રયોગને નથી થવા દેતાં, કે વિધેયને તેના પ્રાણદ્વારા બગાડી નાંખી ખરાબ કરે છે, માટે તેવાં માણસને દૂર કર્યા વિના પ્રયોગ કરવો નહિ.

વિશેષે કરી સંસર્ગ સંબંધે ખાવાપીવા તથા રૂહેવાની રીતિ ઉપર વિધાયક વિધેય ઉભયનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ. અભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરનાર, મદ્યમાંસ ખાનાર, તથા તામસી ભક્ષણ કરનાર આ કર્મમાટે બહુ રીતે નાલાયક છે. કેવલ સાત્ત્વિક આહારજ પથ્ય છે. જેના શરીરમાં ધાતુ, વિષ, ઉપવિષ આદિ ભરેલાં છે, કે જેને ઉચ્ચ માદક પદાર્થો સેવવાની ટેવ છે તે લોક પણ આ વિદ્યાના અધિકારી નથી. જેમનાં ગુણ કે પ્રસિદ્ધ આચાર અને વૃત્તિ નહારાં છે તે તો નાલાયક છેજ એ રૂહેવાની જરૂર નથી. જેઓ માદક પદાર્થ તજી, સાત્ત્વિક આહાર વિહાર ચાલણુ કરી, અંતર બહિઃશુદ્ધ રૂહે તેને આ ક્રિયા રૂહે છે. માદક પદાર્થ તથા વિષાદિ જેના ખાધામાં ગયાં હોય તેણે યુદ્ધ પીવાનો રીવાજ રાખવો, ને વનસ્પતિમાં તાંદળજી, ગળો, ગોળિબહા, ભુંગરાજ, ત્રિકૂલા ઈત્યાદિ સેવવાં એમ રૂહે છે.†

* સરખાવો કલમ ૩. જુઓ અવૃત્તિ ૩. † ગોમૂત્ર પણ વિષનો ઉતાર છે.

સર્વ કરતાં બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ વીર્યરક્ષણ એ આ તંત્રના પ્રયોગની સિદ્ધિ-
માટે અત્યંત અપેક્ષિત છે. કહી ગયાછીએ કે વીર્ય અને પ્રાણનો સંબંધ
બહુ નિકટછે; એટલે તેને જે ગુમાવેછે તે પોતાનું પરાક્રમ, ખુદ્ધિ, બલ,
સર્વે ગુમાવેછે. અમુક વયે સ્ત્રીપુરુષને વીર્યરક્ષા કરવી નજ કાવે, ને કરે
તો અડચણ થાય એવો જે આજ કાલ લોકપ્રવાદ છે, તે અમે સિદ્ધ રીતે
એટા કહી શકીએ છીએ. સર્વથા વીર્યરક્ષામાંજ મોક્ષ પર્યંતની સિદ્ધિ
છે. માટે ટુંકામાં તત્રમાત્રમાં કહેલો આ શ્લોક ખુબ યાદ રાખવો કે:-

પરાન્નેનોદરં દગ્ધં કરૌ દગ્ધૌ પ્રતિગ્રહાત્ ।

પરસ્ત્રીભિર્મૈનો દગ્ધં કાર્યસિદ્ધિઃ કથં ભવેત્ ॥

અર્થ:—પરાત્ર એટલે પોતે પ્રાપ્તકરેલું નહિ એવું પારકું અત્ર, તેમજ
પોતાને કુપથ્ય અને ખીલ-તેવો આહાર કરનાર-ને પથ્ય એવું અત્ર, તે-
નાથી જેનું ઉદર બળી જઈ નિર્વીર્ય થયુંછે, અને જેના હાથ દાન લઈ લઈને
બળી જઈ પ્રયોગ સિદ્ધિમાટે અયોગ્યછે અર્થાત્ દાન લેતાં દાતાનાં પાપ
અહુલ કરી તેને નિવારણ કરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય ન હોવાથી તે
પાપનો ભોગી થઈ જે નિર્વીર્ય બન્યોછે, અને જેનું મન પરસ્ત્રીથી બળી
રહ્યું છે એટલે જે વીર્યરક્ષા કરી શક્યોનથી, જેણે અયોગ્ય વયે ગૃહસ્થા-
શ્રમ કર્યોછે, વા તે કર્યાપછી પણ પરસ્ત્રી ઉપર જેની દૃષ્ટિ જઈ મન
વિકારી રહ્યુંછે, અને વિહારનો જેને શાસ્ત્રોક્ત નિયમ નથી:— તેવા
માણસને કાર્યની સિદ્ધિ ક્યાંથી થાય ? અધિારનો વિષય સમાપ્ત કરતાં
એટલુંજ કહીએ કે આપણા યોગશાસ્ત્રમાં યમ, અને નિયમ એ જે
અંગમાં જે કહ્યુંછે તેટલું સચવાય તો બસછે.

૧૨. અવિધેયતા:- આ એક મહાયોગ્યતાછે. મહોટા
સિદ્ધપુરુષોમાં તે પ્રબલ રૂપે હોયછે. તેઓ કોઈના વિધેય
થઈ શકે એવા હોતા નથી, ઊલટા તેમના વિધાયકને વિધેય
બનાવી દે તેવા સમર્થ હોયછે. સામાન્ય માણસોમાં પણ

એવી વિધાયકને વિધેય કરી નાંખવા જેવી સ્વાભાવિક પ્ર-
બલપ્રાણુજન્ય શક્તિ હોય છે. એનો પણ પ્રયોગ કરતી
વખતે વિચાર રાખવો, અને વિધાયકની યોગ્યતામાં જે બીજે
અંકે કહી છે તે યોગ્યતા પાકી ન રાખવી. અવિધેયતા એ પ્ર-
બલપ્રાણુનું પરિણામ છે. પ્રાણુની સર્વેએ સર્વદા પ્રખ-
લતા જ રાખવી જોઈએ કે જેથી આ સંસારમાં પ્રવૃત્ત
થતાં હજારો યોગ્યાયોગ્ય મનુષ્યના સંસર્ગમાંથી તેમના પ્રા-
ણુની અસર શરીર, મન, આત્માને લાગુ ન થઈ જાય અથવા
કોઈના પ્રયોગ પણ ચાલી ન શકે. એમાટે યોગ માર્ગે કાંઈક
જવાની જરૂર છે પણ તેનું અત્રે વિશેષ સ્પેશરણુ કરવાનું નથી. હું
અત્યારે લગી કહી ગયો છું તેમાંથી બુદ્ધિમાન વાંચનાર વિચાર-
રશે તો રસ્તો સમજી શકશે.*

આજકાલ સુધારાવાળા 'લાવો ભૂત ખતાવો' કરી તે જોવા જાય છે, ને
નથી દેખતા ત્યારે ભૂત ખાટું એમ ઠરાવે છે એ તેમણે અજ્ઞતાં પણ નિ-
ત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરેલી અવિધેયતાનું ફલ છે; પણ તેટલાથી ભૂતનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું કે ન સિદ્ધ થયું કેમ કહી શકાય ?

૧૩. વિશેષ સાધન:-વિધાયકને ઊપયોગનાં એક બે વિ-
શેષ સાધન કહું છું. દૃષ્ટિને વેધક અને સ્થિર કરવાનું કહું છે,
તેમાટે સાધન પણ હોઈ શકે છે. યોગ જાણનારા જેને ત્રાટક
એ નામથી જાણે છે તે મુદ્રા સાધવાથી દૃષ્ટિ આવી બને છે. એ
મુદ્રા સામાન્યરીતે કહીએ તો એવી છે કે કોઈ વસ્તુ સામે
સ્થિર અને અનિમિષ નજરથી જોવાની ટેવ પાડવી. પદાર્થ

* જુઓ અગ્રપૂર્તિ ૩.

એવો ન હોય કે જેનાં તેજ કે ગરમીથી આંખને નુકસાન થાય, જે કે સૂર્યાદિ અવલોકન પણ આ મુદ્રાવાળા કાંઈક અભ્યાસ થયા પછી સાધી શકે છે. એક શ્વેત ભીંત ઉપર કે કાગળ ઉપર કાળો ગોલ આકાર કરી તેના સામુ પ્રાતઃકાલમાં એકાદ કલાક નજર આંધી બેસાય તો દષ્ટિ સુધેરે છે, એટલું જ નહિ, પણ ખીજા ઘણા માર્ગ જડે તેવાં પરિણામ નજરે ચઢે છે. સ્ક્રટિકના શાસ્ત્રિઆમાદિ, તથા પારાનાં શિવલિંગાદિ રખડતા સાધુઓ વાપરે છે. દષ્ટિમાટે આવાં સાધન છે, તેમ સંકલ્પના ઉપયોગમાટે કેટલીક કલ્પનાની જરૂર છે. આવીરીતે કોઈ પદાર્થ પર દષ્ટિ આંધિને જ્યાં ચિત્ત ઠર્યું કે પછી મનમાં કોઈ સૃષ્ટિ રચવી. ભગવત્સ્વરૂપ કે કોઈ વાડી, જંગલ, પર્વત, કોઈનું ઘર ગમે તે કલ્પવું ને તેમાં તન્મય થઈ જવું, પછી તે ધારેલી આકૃતિ નજર આગળ ટકાવતાં શીખવું; તે દ્વારા પૌતાનાં પરિચિત સ્થાન કલ્પી કલ્પી તેમાંના અનાવ પણ પારખવા માટે દૃઢતર ધ્યાન ખેંચતા ચાલવું. આવી કલ્પનામાં તન્મય થવાની શક્તિ એવા ઉપયોગમાં આવે છે કે ધારેલા વિષેયના કે ગમે તેના મનમાં આપણા મનની સૃષ્ટિ ઉતારી શકાય છે, તે એવીરીતે કે આપણે તન્મય થઈ, પછી પ્રખલ સંકલ્પથી સામાના મનમાં તે સૃષ્ટિ જાણ્યો એમ ધારીએ, તો તેમ બને છે. પ્રખ્યાત સ્વામિનારાયણુનો ધર્મ સ્થાપનાર શ્રીસહજનંદ સ્વામી આવી મહા શક્તિ ધરાવતા હતા, ને તેમની પાસે જઈ જે દેવાદિનાં દર્શન કરવા જે માગે તેને તે દેવાદિનાં દર્શન આંખો મીચાવી, માથે હાથ

મૂઝી કરાવતા. આ શક્તિ કેળવવાથી આગળ જેને અનુ-
વૃત્તિ કહેવામાં આવશે તેમાં બહુ સહાય મળે છે.

પ્રયોગ-પૂર્વરૂપ-૫.

૧૪. વિનિમયવિધિ: માર્જન:-આટલું સિદ્ધ કર્યા પછી, પ્ર-
યોગ કરવાને યોગ્ય થવાય છે. પણ પ્રયોગ કરવામાં પ્રથમ બહુ
આવશ્યક એવા માર્જનનો યથાર્થ ઉપયોગ શીખવાની જરૂર છે.
માણુસનું શરીર એક ચુંબકનો કટકો હોય તેવું છે, ને તેના
છેડામાંથી અર્થાત્ પગ, માથું, હાથ એ છેડામાંથી પ્રાણુછા
યાનો આવિર્ભાવ નિરંતર થયાં કરે છે, એ આગળ સૂચવેલું છે.
સંકલ્પના મુખ્ય ઉપયોગથી પ્રાણુવિનિમય પ્રવર્તે છે એ
ધ્યાનમાં રાખતાં, હવે વિશેષમાં વિસરી જવું ન જોઈએ
કે આ સંકલ્પદ્વારા ઉઠાવેલું તત્ત્વ સામાના શરીરમાં કે કોઈ
ધારેલી વસ્તુમાં પ્રવેશાવવાને માટે આપણો હાથ એ પણ એક
સખલ દ્વાર છે. હાથ એટલે પહોંચ્યા આગળથી આંગળીનાં ટે-
રવાં સુધીનો અવયવજ સમજવો આખો હાથ નહિ. હાથેલી
અને હાથનું ઉપરનું પૃષ્ઠ એ બેની છાયાનો સ્વભાવ જુદો
જુદો છે. જમણું અંગ પ્રખલ છે, ડાબું નિર્બલ છે; જમણો
હાથ પ્રખલ છે, ડાબો નિર્બલ છે; બન્ને હાથેલી પ્રખલ છે, પૃષ્ઠ
ભાગ નિર્બલ છે; જમણા હાથનાં આંગળાંનાં ટેરવાં પ્રખલ છે,
ડાબાનાં નિર્બલ છે; શરીરનો આગલો ભાગ પ્રખલ છે, પીઠ
નિર્બલ છે. પ્રયોગ કરવામાં હાથેલી કામ લાગે છે, પ્રયોગનું
વિસર્જન કરવામાં પૃષ્ઠભાગ કામ લાગે છે. માર્જન તેથી બે

પ્રકારનાં છે, વિધાનમાર્જન, અને વિસર્જનમાર્જન. માર્જન એટલે શું તે જાણવાનું આકી છે. તેનું રૂપ આ પ્રમાણે છે. જમણા હાથમાં જેમ કોઈ ગોલ પદાર્થ, જેવો કે અર્ધાંશો-રનો લાડુ, પકડ્યો હોય, ને તે પાણુ બહુ દાળીને નહિ પાણુ પોચે પોચે, તેવો હાથ કરવો એટલે હાથેલી આગળ જરા પો-લાણુ થઈ હાથેલી તંગ થશે, ને આંગળીઓ, આગળ તરશે. આ પ્રમાણે કરેલો હાથ, હાથેલી વિધેય તરફ રહે તથા પૃષ્ઠ વિધાયક તરફ રહે ને આંગળીઓનાં ટેરવાં બરાબર વિ-ધેયના શરીરસામે તાકેલાં તીરની પેઠે આવી જાય. તેમ રા-ખવો. આંગળીઓ છુટી ન રાખતાં અડકેલીજ રહેવા દેવી, અંગુષ્ઠ છુટો રહે તે ભલે રહે. પછી વિધેયના માથા આ-ગળ આ હાથ ધરવો ને તે સ્થલેથી ધીમે ધીમે હાથ નીચે લેઈ જવો: તે કોઈવાર છાતીએ થઈને હાથના છેડાસુધી, કો-ઈવાર છાતીએ થઈને ઠેઠ પેટઉપર થઈ પગના છેડાસુધી. આ બધો વખત હાથ, વિધેયશરીરને અડકવો ન જોઈએ તેમ તેનાથી બહુ દૂર પાણુ રહેવો ન જોઈએ, બે એક આં-ગળને છોટ રાખી આ પ્રમાણે કરવું. જાણે આંગળીનાં ટેર-વાંમાંથી કાંઈ ઝરે છે ને તે વિધેયના શરીરમાં આપણે રે-ડીએ છીએ એમ આંગળીઓ તથા હાથેલીને બલ આપી તેના તરફ રાખવી. જે છેડાસુધી વિધાયકનો હાથ જાય, ને જ્યાંથી એક માર્જન પુરૂ થઈ બીજા માર્જનમાટે પાછો ફર-નાર હોય ત્યાં આગળ જરા સાવધાન રહેવાનું છે. ત્યાં હાથ ઝહોચતાની સાથે તે હાથમાં કાંઈ જેમ ભરેલું હોય એમ

માની તેના છાંટા રખે પોતાના શરીરને લાગે એવી સાવધાનીથી હાથ પાછો ફેરવવો, તેમજ હાથમાં તે ભરેલી કલ્પિત વસ્તુ છેક જમીનમાં પેશી ન જાય, માટે છોડો આવે કે તરત જોમ જમીનપરથી કાંઈક નવું સાંભરી લેતા હોઈએ તેમ હાથને કુલાંટ ખવરાવી મુઠી વાળી લેવી; ને તે મુઠી જોર-સાથે વિધેયના માથાપર ઠાલવવી એટલે કે કાંઈ ફેંકતા હોઈએ તેમ ફેંકવી (તેને અડકવું નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું) ને વળી ખીજું માર્જન કરવા માંડવું. હાથની વાળેલી મુઠી પાછી લાવતાં વિધેયના શરીરપર થઈને તે ન લાવવી, પણ એક ગોલ કુલાંટ આપણા હાથને ખવરાવી, તેના માથા-સુધી, કહી તેમ ઠાલવવા લઈ જવી. આ ઠેકાણે હાથમાં કાંઈ હોય એમ કલ્પવું એવું લખ્યું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે હાથમાં એ વસ્તુ હોય છે: એક તો વિધેયનું પ્રાણુતત્ત્વ અને ખીજું વિધાયકનું નીકળતું તત્ત્વ. વિધેયનું તત્ત્વ વિધાયકને લાગે નહિ માટે સંભાળવાનું છે (જુઓ કલમ ૧૦), અને વિધાયકનું તત્ત્વ પૃથ્વીમાં પેસી વ્યર્થ ન જાય તેમાટે સંભાળ રાખવાની છે, તેથી ઉપર પ્રમાણે સાવધાનીની આવશ્યકતા છે. વિધેયના શરીરપરથી હાથ ન લઈ જવામાં પણ વિસર્જનમાર્જન થઈ ન જાય એમાટે સાવધ રહેવા કહ્યું છે. આવા પ્રકારનું માર્જન કરવાની સાથે સંકલ્પ અસ્ખલિત દૃઢ ચાલવો જોઈએ કે અમુક વાત થાઓ; નહિતો હજારો માર્જનથી પણ કાંઈ વળશે નહિ. આ પ્રયોગનો આખો ખેલજ સંકલ્પનો છે, આક્રી કાંઈ નથી. ખીજાં તો ઉપસાધન છે. વિધાયકની જે

ને યોગ્યતા કહી છે તે તે રાખવીજ ને માર્જન એ તે ઉપરાંત સાધન જાણવું. આવું માર્જન કરવાની બહુ સ્ફુર્તિ હોવી જોઈએ. એ ટેવ બરાબર પડેલી ન હોય તો પ્રયોગ નહિ બને. એવી ટેવ પ્રાપ્ત કરવા પોતાના એકાંત સ્થલમાં એકાદ લાકડી કે ભીંત કે ચોપડીઉપર એ પ્રમાણે માર્જન કરતાં શીખવું. આ પ્રમાણેનું માર્જન તે વિધાનમાર્જન કહેવાય. હવે વિસર્જનમાર્જન કહીએ. વિસર્જનથી વિધેયને ઉઠાડવો, અર્થાત્ વિધાયકના બલમાંથી છુટો કરવો એજ મતલબ છે. કહેલું છે કે પૃષ્ઠભાગ નિર્બલ આકર્ષણવાળો છે માટે, તે હવે, (વિધાનમાર્જન વેળે વિધાયક તરફ રહે તેમ ધર્યો હતો તે) વિધેયની સમાંતર લીટીપર આવીજાય એમ હાથ ધરવો; પછી જેમ ઉપરથી હેઠળ આવતા તેમ હેઠળથી ઉપર માર્જન કરવું. તે ધણે ભાગે મુખ ને માથાઉપર કરવું, તેમ બધે શરીરે પણ કરવું, ને સંકલ્પ કરવો કે વિધેય સાવધ થઈ ઉઠી જાવે. આ માર્જનમાં વિધાન માર્જનના સંબંધે જે સાવધાનીની વાત કહી છે તે નજ હોય અને નથી એ યાદ રાખવું. કેવલ અવળું માર્જન થવાનીજ જરૂર છે.

૧૫. વિનિમયના અન્યપ્રકાર:—પ્રથમ સંકલ્પ એટલે ઇચ્છા, દૃષ્ટિ, (કલમ ૮), માર્જન એ પ્રાણના વિનિમય એટલે. આપવા લેવાના પ્રસિદ્ધ માર્ગ કલા. પીનું ગુપ્ત એટલે આપણને નજાણતાં પણ વિનિમય કરનારાં અગણિત દ્વાર આગળ કહી ગયો છું, પણ તે અત્રે પ્રસ્તુત નથી. પ્રખ્યાત વિધાયકોએ પોતાના પ્રયોગની સિદ્ધિમાટે જે સાધનો વાપર્યાં છે તે

જાણવાનો અત્રે ઉદ્દેશ છે. જે ત્રણ કલાં તે મુખ્ય છે; પણ તે
 ઊપરાંત બીજાં કેટલાંક છે. કોઈ વિધાયક પંચઘાતુના ગોલ
 કટકા બનાવરાવી તે ઊપર વિધેયની દષ્ટિ રખાવી તેને સાધે છે.
 કોઈ, દર્પણમાં વિધેયને વિધેયની પોતાનીજ દષ્ટિપર સંધાન
 કરાવી સાધે છે. પણ આ બન્ને માર્ગ હાનિકારક છે તેથી તે ન
 લેવા એટલું કહેવામાટેજ અત્રે દાખલ કર્યા છે. કોઈ નાનો
 દંડ વાપરે છે ને તેનાથી માર્જન કરે છે, એમાં બાધ નથી. હા-
 થમાંનું તત્ત્વ હાથમાંથીજ બારોબાર ન જતાં તેમાં થઈને જ-
 ય છે. એક લાલ પણ એમાં થાય છે કે તે ને તે દંડ વારંવાર
 એકજ હાથે વપરાવાથી વિધાયકની છાયા તેમાં સંચિત થાય છે,
 એટલે નવા નવા પ્રયોગ વખતે વિધાયકને પોતાનું તત્ત્વ ઝાઝું
 ખોલું પડતું નથી. કોઈ ડુંક મારીને તત્ત્વવિનિમય કરે છે.
 આપણે આંખ દુખે છે ત્યારે સહજ તેમજ કરીએ છીએ. લુગ-
 ડાપર જેમ મોંની ઊની વરાળ ધીમેથી મુઠી તે આંખે દાખી-
 એ છીએ, તેમ મોંમાંની વરાળ ધીમેથી વિધેયશરીરના ધારેલા
 ભાગપર ઝટ આરામ થાઓ એ સંકલ્પપૂર્વક વારંવાર મૂકવામાં
 આવે છે. આ યુક્તિ સંધાયક (જુઓ કલમ ૫) પ્રયોગમાં
 બહુજ કામગી છે. આપણા દેશમાં એક જુનો રીવાજ હાલ
 તેા લયભગ નાથુદ થયા જેવો મારા અનુભવમાં આવેલો છે.
 બાલકોને શરીરે ગુંમડાં વગેરે જેને કહેા કહે છે તે નીકળે
 ત્યારે સાંજના કોઈ મસીદ આગળ લઈ જઈ ઊભાં રાખે છે.
 અંદરથી ઇશ્વરની ખંદગી કરી શુદ્ધ બુદ્ધિમાં આવેલા મુસલ-
 માનો પવિત્ર વૃત્તિથી બાલકના મુખ ઉપર ડુંક મારી ચાલ્યા

નયછે, ને એમ બે ત્રણ દિવસ કરતાં ઘણીવાર આરામ પણ થાયછે. માદકીયાં, તાવીજ, મંત્રેકું પાણી, કે કોઈ મંત્રેકો પદાર્થ ખાવો પહેરવો, ઇત્યાદિ પ્રાણુ વિનિમયનાં આપણા દેશમાં બહુ સારીરીતે જાણીતાં સાધનછે એટલે તેનું વિશેષ ત્રણું ન જરૂરનું નથી. ઊંજણી પણ એનોજ પ્રકારછે.

સાપ, વીછી ઉતારવા, કે ભૂત કાઢવાં તે પણ પ્રાણુના બલનાજ ખેલછે. સાપ કે વીછી બુદ્ધિમાન જીવ નથી કે માણસનું કહું માનીને ચાલતા થાય, તેમ હોય તો પણ એકવાર ઠીધેકું ઝેર પાછું લઈ શકે એવા દેવ તો તે હોઈજ ન શકે. છતાં મંત્રથી કોઈવાર વિષ ઉતરેછે એ પણ પ્રાણુવિનિમયનો અમત્કારછે. જેને વિષ ચઢવા લાગ્યું છે તેના પ્રત્યું તત્ત્વ બગડ્યું છે, તો તે દૂર કરી, નિરોગી તત્ત્વ આપ્યું હોય તો વિષની અસર (તે વિષના બલના અને આપેલા તત્ત્વના બલના પ્રમાણમાં) ઘટે. શરીરનો સ્વભાવજ એવો છે કે કોઈ વિક્રિયાને અંદર ન રાખવી, પણ જેમ અને તેમ બહાર ફેંકી દેવી, એટલે આવા શરીરસ્વભાવમાં આવી મદદ મળતાં આરામ બનવો અશક્ય નથી. અલગત્ત તત્ત્વવિનિમય કરનાર જેને આપણે વિધાયક કહીએ છીએ ને સાપ ઉતારનાર તરીકે માંત્રિક કહીએ તેની વિનિમય કરવાની શુદ્ધબુદ્ધિ, અને બ્રહ્માંડ તોડી નાંખે તેવી તરત વિનિમય કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા એ ઉપર બધો આધાર છે ને તેથીજ અમુક સાધનાવાળાજ અને અમુક ભતની પવિત્રતાવાળાજ એવા પ્રયોગ કરી શકેછે. વિષના ઉતારવામાં મુખ્ય ઉપયોગ જાણીનોજ પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ લોક વિષ ઉતરતાં સાપની પેઠે ચાલેછે, કે બાલીને જવાબ દેછે એ બધો વિધાયકની અનુવૃત્તિ કરાવવાની શક્તિનો તંત્ર છે તે આગળ સમજશે.* શ્રદ્ધાદિ જે જે યોગ્યતાઓ કહીછે તે તો સર્વથા

* કોઈ પ્રેત સર્વરૂપે કરડ્યું હોય તે વિષધનો વિચાર જુદો છે. તેપણ તત્ત્વવિનિમયથી અસાધ્ય છે એમ તો નહિ. વિષપ્રયોગ કરતાં વધારે સરલતાથી તેને

સાધી શકાય. જુઓ અનુવૃત્તિ ૧-૭.

હોવીજ નેમએ એ ભુલવું નહિ. વળી અપીણ, સોમલ, એવાં મહાવિષ પણુ પી જનારા યોગીઓની વાતો પ્રચલિત છે તે અમુકતત્ત્વચાલનથી બનવું હશે, પણ તેનો ભેદ અત્રે ફહેવાનો નથી; તેમજ પ્રયોગોમાં જે મંત્ર વપરાયછે તેની શી શક્તિ છે તે ફહેવું પણ અત્રે અપ્રસ્તુત છે. વિનિમયનો એક માર્ગ આપણા દેશમાં બહુ સામાન્ય છે. જેને પગચંપી અથવા સામાન્ય ચંપી ફહેછે તે પણ એજ માર્ગછે, ને તેથી જરા નિવૃત્તિ થાયછે, તેપણુ સ્વાભાવિક તત્ત્વવિનિમયને લીધે. વળી કોઈ વિધાયકો પોતાના મોંમાંનું થુક વિધેયને લગાડીને વિનિમય કરેછે. એ રીતિ સંધાયક પ્રયોગમાં પીટા પામતા કોઈ ભાગ કે પ્રણુમાટે વપરાયછે.

૧૬. વિધેયપરીક્ષા:— જ્યારે કેવલ ચમત્કારમાટે પ્રયોગ કરવાનો હોયછે ત્યારે આ બાબત વિચારવાની જરૂર છે. સંધાયક પ્રયોગોમાં આ વિચાર કરવાનો છેજ નહિ. અમુક માણુસ વિધેય થઈ શકશે કે નહિ તે જ્ઞેવું જરૂરવું છે, કેમકે મિથ્યા તત્ત્વક્ષય કરવો અનિષ્ટ છે. આવા પ્રયોગમાં તો આપણો નિત્યનો પરિચિત વિધેય રાખવો એજ સિદ્ધિદાતા છે. જે માણુસ વિધેય થવા આવે તેનો જમણો હાથ જમીનપર કે ટેબલ ઉપર ચતો પસારીને મૂકાવવો. પછી તેટલા ભાગ ઉપર વિધાયકે વિધાનમાર્જન કરવા માંડવું, તે પાંચ દશ મિનીટ કરવું. તેવામાં જો એ હાથમાં જરા ગરમી કે શરદી લાગવા માંડે ને અંદર કંઈ હાલતું હોય એમ ચળ આવતી લાગે તો માણુસ વિધેય થવા યોગ્ય જાણવું. પીછ પણુ રીતિ છે. માણુસને ઉભું રાખી આંખો મીચાવી દેવી. પછી પાંચે આંગળીનો ગુચ્છ કરી, માર્જનમાં રાખવામાં આવેછે તેમ હાથેલી તંગ રાખી, તે ગુચ્છ તેની બુકુટી પાસે

(એક બે દોરાવા દૂર) ધરી રાખવો. બે ત્રણ મિનીટ તેમ કરી પાંચેક મિનીટ સુધી તેના મોં તથા માથાપર વિધાનમાર્જન કરવું, ને પાછો ગુચ્છ લાવીને બુકુટી આગળ ધરી જાણે તે માણસને આપણા તરફ ખેંચતા હોઈએ તેમ પેલા ગુચ્છથી ખેંચવો. જો માણસ જરા નમવા લાગે તો નિર્ભય થવા યોગ્ય સમજવો. એમજ માણસની પાછળ ઉભા રહી બોચીઉપર કેવલ વિધાનમાર્જન કરી, પછી અંગુલીગુચ્છવડે આકર્ષી લેવાથી પણ નફી કરી શકાય છે.

પ્રયોગ-ક્રિયા-૬.

૧૭. ક્રિયા:- પ્રાણુવિનિમય કરતાં જુદા જુદા વિધાયક જુદી જુદી ક્રિયાઓ વાપરે છે. મારા જેવા જાણુવામાં લગભગ પચાસેક આવેલી છે, પણ તે બધી જાણુવી જરૂરની નથી પોતપોતાના અનુભવને સુગમ પડે તે માર્ગ વિધાયક પોતાની મેળે જોડવી લે છે. છતાં પ્રથમ, માર્ગ ચઢવામાટે કાંઈક સૂચનાની અપેક્ષા છે. મારા અનુભવથી સિદ્ધ કરેલી બે ચાર રીતિ અત્રે લખું છું. એક ન ફાવે તો બીજી યોજવી, તે ન ફાવે તો ત્રીજી, તે ન ફાવે તો એકાદ બેનું મિશ્રણ બુદ્ધિથી વિચારીને કરવું. હું હંમેશાં આ પ્રમાણે કરતો:- વિધેયની યોગ્યતાનો નિશ્ચય કરી તેને યોગ્ય સૂચના (કલમ ૯) આપી, મારામાં યોગ્ય સાવધાની જાગ્રત કરી, યોગ્ય દેશકાલ સંસર્ગ વિચારી વિધેયને એક ખુરસીઉપર બેસાડવો. તેણે સુખેથી બેસવું, જરાપણ બેચેની રાખવી નહિ, અને નીરાંતે પડ્યા

રૂહેવું. વિધેય ખાટલામાં સુઈ રૂહે, કે જમીનપર ઉભો રૂહે, તે પણુ તેમાં આધ નથી. ક્રિયા એની એજ તેમ પણુ થાયછે, ને માંદાં માણુસને કાંઈ આપણુ ધાર્યાપ્રમાણે એસાડી શકાતાં છેજ નહિ, માટે કોઈ સ્થિતિ આધકર્તા ન જાણુવી. સુખ એનથી પડી રૂહે તેવું આસન જોઈએ.*

આમ તેની વ્યવસ્થા કર્યા પછી, તેની સામે ખીજી ખુરસી અર્ધાએક હાથને છેટે મૂકી તેપર એસવું. વિધેયના પગ આપણુ પગની વચમાં રાખી ખુરસી તળે લંબાવરાવી દેવા, કે તેની ખરજી હોય તે વચમાં ઉભાજ રૂહેવા દેવા. તેને નિરાંતે ટેકો દઈ પડવા દેવો, પણુ આપણે તેનીસામે ટટાર એસવું અને પગપણુ ટટાર રાખવા તથા અંધી આકૃતિ તેને તરત અસર કરે તેવી ભવ્ય રાખવી. વિધેયને કહી રાખવું કે તેણે પ્રયોજકની આંખો ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ આંધવી ને ખીજે કહી ચિત્ત રાખવું નહિ; અને શરીરમાં જે સહજ ફેરફાર, આંખનું મીચાવું, ઉંધ આવવી વગેરે થાય તે થવા દેવા, પણુ અટકાવવા નહિ. વિધાયકે પણુ મનમાં વિધેયને વશ કરવાનો દૃઢસંકલ્પ આ ક્ષણુથી તે પ્રયોગના અવધિ સુધી સ્થાપી રાખવો. તે સંકલ્પપૂર્વક પોતાની વેધકદૃષ્ટિ તરતજ વિધેયની આંખ પર લગાડી દેવી. વિધેય કે વિધાયક કોઈએ દૃષ્ટિને ખેંચવાની જરૂર નથી, કે નિમિષ અંધ પાડી આંખની સ્વાભાવિક ગતિ બદલવાની જરૂર નથી. આ એક રીતે પ્રાણુવિનિમય

* યોગરસાયણનામના ગ્રંથમાં આસનનું લક્ષણ એવુંજ આપેલું છે:-સ્થિરસ્-
સ્વ માસનમ્.

થવા માંડ્યો. એ સ્થાનથી વિનિમય કરવાની જરૂર રહે છે, માટે ખીજે વિનિમય હાથદ્વારા કરવો. વિધેયના હાથ તેની પસારેલી ઝાંધપર નીરાંતથી લાંબા મૂકાવવા. પછી ધીમેથી તેના અંગુષ્ઠ આપણા અંગુષ્ઠ અને તર્જની વચ્ચે કબજામાં લેવા અને આપણી બીજી આંગળીઓ તેના હાથના પૃષ્ઠ ભાગપર દબાવી દેવી. દબાણમાં કોઈ સ્થલે જોર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે હાથનો યોગ કરી, ને સખલ સંકટપૂર્વક વેધકદૃષ્ટિથી ભવ્ય આકૃતિએ વિધેયની દૃષ્ટિને તાકીને જોઈ રહેવી. (કોઈ વિધેય આવા પ્રસંગમાં વિધાયકતા મુખની આસપાસ કોઈ અસિત્તા જેવા કે કોઈ અન્યરંગના ઝીણા લડકા જેવું દેખી શકે છે—કલમ. ૨ જુઓ—છાયા.) આવી સ્થિતિ વિધેય વિધાયકની યોગ્યતા પ્રમાણે એ ચાર મિનીટથી દશ વીશ મિનીટ સુધી રાખવી પડે છે. પણ એટલી મુદતમાં કાંઈ થાય નહિ, તો તે દિવસને માટે તો પ્રયોગ માંડી વાળવો. વળી બીજવાર, ત્રીજવાર, એમ લાગત શ્રમ કરતાં એજ વિધેય હાથ કરવો હોય તો થાય; પણ એકીવારે ૧૫-૨૦ મિનીટ કરતાં વધારે મથવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે કરતે કરતે વિધેયની આંખોમાં તંદ્રા આવવા લાગે, ને તે ફફડવા માંડી ધીમે ધીમે મીચાતી જાય તો પાછા નહકતાં પાંચ દશ મિનીટ વધારે રોકાઈને પણ આગળ વધવું. જ્યારે વિધેયની આંખ તદન મીચાઈ જાય ને ઠોકું લથડવા લાગે ત્યારે, તેના જાણુવામાં આવી તે જાગ્રત ન થઈ જાય તેમ ધીમેથી તેના હાથ આપણા હાથમાંથી છોડી દેવા, ને તે છોડી દેતાની સાથેજ આગળ

સમન્વયોછે તેવો અંગુલીગુચ્છ બનાવી તરતજ તેની બ્રુ-
કુટી અને આંખો આગળ ધરી દેવો. પછી આપણે ધીમેથી
ઊભા થઈ જવું ને આપણી ખુરસી કાઢી નાંખવી. વિદ્યેયની
આંખ ઉપર ધરેલો ગુચ્છ કાયમજ રહેવો નેદ્યએ ને આ
બધું એકાદ મિનીટમાં બનીજવું નેદ્યએ. ચાર પાંચ મિનીટ
ગુચ્છ ધર્યાંપછી મસ્તક અને મુખઉપર વિધાનમાર્જન પાં-
ચેક મિનીટ કરવું, ને પછી પાંચ, સાત, દશ મિનીટ માથાથી
પગસુધી આખે શરીરે વિધાનમાર્જન કરી લેવું. (છાતી તથા
પેટઉપર ઘણું માર્જન કરવું નહિ, કેમકે તે ભાગ સંધાઈ જાય
તો અડચણ થઈ આવેછે.) આમ કર્યા પછી, વિદ્યેયનો શ્વાસો-
ચ્છ્વાસ તે ભરનિદ્રામાં પડયો હોય તેવો અસંકુચિત જણાય,
તથા તેનાં અંગપણુ નિદ્રામાં નીરાંતે અસ્ત વસ્ત ઢળ્યાં હોય
તેમ પડયાં લાગે, એટલે માર્જન બંધ કરી તેનો એકાદ અવ-
યવ-હાથ-ઉચકી નેવો, ને ઉંચેથી પડતો મૂકવો, તે ને ધબ
દબને મુવેલા માણુસના હાથની પેઠે નીચે પડે, કે જ્યાં ઉંચે
લઈ ગયા હોઈએ ત્યાંજ તંગથઈ થોભી રહે; અથવા આંખ,
પોપચાં ઉંચાં કરી નેતાં શબની આંખજેવી ફરીજઈ કોડાં
થઈ ગયેલી જણાય, તો અસર પરિપૂર્ણ થઈ જાણવી.

આટલું થયાપછી વિધાયકે પ્રયોગનો અવધિ આઆવિના એકક્ષણુપણુ
પોતાની વૃત્તિની દૃઢતા તજવી નહિ, વિદ્યેયને પોતાના લક્ષમાંથી ખસવા
દેવો નહિ, ને પોતે કરો ખીજે વિચાર પણ કરવો નહિ, તો તે સ્થલથી
વેગળા જવાની તો વાતજ ક્યાં? પોતાસિવાય કોઈ માણુસને વિદ્યેયની
પાસે આવવા દેવું નહિ, અર્થાત્ જ્યાર હાથથીજ દૂર રાખવું, ને અડક-
વા તો કદાપિ નજ દેવું. ને આમાંની કોઈપણ વાતમાં ચૂક પડી તો

આગળ બતાવીશું તેમ એવો પરિણામ આવશે કે આવો પ્રયોગ કર્યામાટે પસ્તાવું પડશે, વખતે તેટલેથી પણ નહિ સરે. આ પ્રસંગે સૂચના કરી દઈએ છીએ (કારણ આગળ જણાશે) કે કોઈ વિધાયકનું જે વિધેય હોય તેને હાથમાં લેવું નહિ, તેમ આપણા વિધેયને અન્યવિધાયકને હાથ જવા સાફ મના કરવી. એક પ્રયોગ થયાપછી થોડામાં થોડાં એક બે અઠવાડીયાં સુધી આમ નજ બનવું જોઈએ. એકનું એક વિધેય એ-કજ વિધાયકના હાથમાં જેમ વધારે કેળવાય તેમ પ્રયોગની વધારે ખુબી સ્પુરેછે, અને તેમ ન થતાં બીજાપણુ પ્રયોગ કરે ને આપણે પણ કરીએ તેવું વિધેય હોય તો તેમાં ઉભયને મહા હાનિ ને ભય પ્રાપ્ત થાયછે. આ ફકરામાં લખેલા શબ્દ શબ્દ ગમે તો ગોખી પાઠ કરવા કે ગમે તો મૂઢોટ અક્ષરે લખી પોતાના પ્રયોગ કરવાના સ્થાનમાં ખુબી મુકી રાખવા કે કદી વિસારે ન પડે.

આ પ્રમાણે નિદ્રાવશ થયેલા વિધેયને કોઈ પાસે ન આવે તેવા એકાંત સ્થલમાં રહેવા દીધું હોય, અથવા વિધાયક પોતે પાસે શાન્ત રહેવા દે, તો લગભગ અર્ધાએક કલાકમાં તેના શરીરમાંથી બધી અસર ઉડી જશે, ને તે પોતાની મેળે જાગ્રત થવા માંડશે. પણ જે આ નિદ્રાને વધારે ગાઠ કરવાની મરજી કે જરૂર હોય, અથવા પ્રયોગને અંગે વધારે વખતસુધી અસર રાખવી હોય તો, વારંવાર બે ચાર પાંચ માર્ગન કરતા રહેવું. પણ એ વાત ભુલવી નહિ કે વિધેય જરા પણ થાકી ગયાની નિશાની જણાવે, આપણી મરજી પ્રમાણે વર્તતાં આડાંઈ કરવામાંડે, અને ઊઠાડો એમ કહે, ઇત્યાદિ થાય તો તરતજ તેને જાગ્રત કરી દેવું. વધારે રાખવામાં સાર નહિ.

૨. આ બધો પ્રાણુવિનિમયનો એક માર્ગ કહ્યો. પીન્ત પણ એ ત્રણ કહું છું. કોઈ એમ કરે છે કે પ્રથમ રીતિમાં કહ્યા તેવા સુખાસને વિધેયને રાખી તેની બ્રુકુટી ઉપર પોતાના જમણા હાથના અંગુષ્ઠથી જરા દબાણ કરી, આડીની આંગળીઓ તેના કપાલ અને માથાના ભાગપર વેરાતી પથરાવા દે છે. પછી તેની દષ્ટિને તે પ્રથમ રીતિમાં કહ્યા પ્રમાણે દષ્ટિ સાંધે છે. આમ થતાં તંદ્રા જણાય એટલે પ્રથમ રીતિમાં કહ્યા પ્રમાણે માર્જન આરંભે છે. આ રીતિએ પ્રયોગ કરતાં વિધાયકને ઉભું રહેવું વધારે ફાયદું આવે છે.

૩. કોઈ, પ્રથમ રીતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સુખાસન કરાવી પછી સન્મુખ ઉભા રહે છે. વિધેયનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડે છે તે એવી રીતે કે કનિષ્ઠિકા અને અનામિકાની વચ્ચેમાં પૃષ્ઠભાગે જે રગ છે તે અંગુષ્ઠ તળે સારી રીતે દબાય. પછી દષ્ટિ સાંધે છે; ને તંદ્રા થતાં માર્જન કરી લે છે.

૪. કોઈ, વિધેયની પીઠ ઉપર બેસી એથી આરંભી કરોડના ભાગને માર્જન માત્ર જ કરી તંદ્રા થવા દે છે. પછી સન્મુખ થઈ જઈ પ્રથમ રીતિ પ્રમાણે માર્જન આદિ કરી લે છે. આ રીતિએ માર્જન કરતાં જ્યારે કોઈ રોગીને પ્રાણુતત્ત્વ બહુ જેરથી આપવાની જરૂર હોય, ત્યારે અંગુષ્ઠ માર્જન કરવાથી પણ કોઈ વિધાયકો ફાયદો ધારે છે. હાથની મુઠી વાળીદઈ અંગુષ્ઠ માત્રને લંબાવી, મુઠી ચતી રાખી અંગુષ્ઠથી કાંઈ રેડતા હોઈએ તેમ માર્જન કરતા ચાલવું એ અંગુષ્ઠ માર્જનનો પ્રકાર છે.

૫. તેના તે વિધેયને જ્યારે સાધવું હોય ત્યારે પ્રથમ પ્રયોગ એટલી ને તેવા પ્રકારની મહેનત પડતી નથી. એક એ માર્જન કરતાંજ તેને નિદ્રા થાયછે, અથવા કેવલ સંકલ્પમાત્રથીજ તે નિદ્રામાં પડી જાયછે. જેમ જેમ તે વિધેય વિધાયકનો વારંવાર યોગ થતો જાય તેમ તેમ આ શક્તિ વધેછે તે એટલે સુધી કે વિધેય ગમે તેટલે દૂર હોય ત્યાંપણ વિધાયક ઘેર બેઠે, સખલ રીતે ઇચ્છે તો તે ધ્ય ઇધને ગબડી પડેછે. આવો એક ઉત્તમ વિધાયક દરેક માણસ પાસે હોય તો મંદવાડ વખતે કેટલો કામ આવે? ને ઉત્તમ સદ્ગુરુ હોય તો આપણા આત્માને પણ પોતાની ઇચ્છામાત્રથી મોક્ષે કાં ન પહોચાડે?

પ્રયોગ-ઉત્તરરૂપ-૭.

૧૮. નિદ્રા:- પ્રયોગની કહી તે પ્રમાણેની ક્રિયા કર્યાથી પ્રથમ તંદ્રા, પછી નિદ્રા આવેછે. આવી નિદ્રા વખતે શરીરની ગતિ પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવી જાયછે, ને વિધેયને બહુ આરામ તથા ચેન થાયછે. માંદા માણસોને આ નિદ્રા બહુ ઉપયોગની છે. શરીરના બાહ્ય તથા આંતર અવયવ પોતાની સ્વાભાવિક ગતિમાં પડવાથી જેમ અને તેમ જલદીથી રોગશાન્તિ થવા જાયછે, અથવા સારા માણસને પુષ્ટિ મળવા માંડેછે. ખાધેલો ખોરાક જલદીથી પચી જાયછે, ને ઘણીવાર તંદુરસ્ત માણસો આવી નિદ્રામાંથી જાગતાં આવવાનું માગેછે. પ્રાણુ તેની સ્વાભાવિક ગતિએ બહેવા લાગેછે, તેનું આવું સુખદ પરિણામ થઈ આવેછે.

૧૧. મૂર્છા:- યદપિ વિધેયને માર્ગન આદિ કરવા માંડયું ત્યારથીજ તે એક યંત્રવત બની ગયું હોયછે, અર્થાત્ ખંડારથી આવતી કોઈ પણ અસરોને મનોબલ કે શરીરબલથી સામા થવાની તેની શક્તિ તેનો પ્રાણુ વિધાયકના પ્રાણુને અધીન થવાથી, કેવલ નિર્મૂલ થવા લાગી હોયછે, ને તેથીજ, વિધાયકે પોતાના દૃઢ મનોબલથી તેનું રક્ષણ કરવાની જરૂર હું સૂચવી ગયોહું, તથાપિ નિદ્રામાંથી મૂર્છામાં પડવા માંડતાંજ તેનામાં જે સામા થઈ શકવાનું જરાપણુ બલ (અવિધેયતા નો અંશ) અવશિષ્ટ હોય તો તે કેવલ નિર્મૂલ થાયછે એમ સમજવું. મૂર્છાની સ્થિતિ થોડુંએક વધારે માર્ગન કરવાથી પેદા થાયછે, પણુ અહીંથી વિધાયકની જવાબદારી વધતી જાયછે તે હવે પછી જે કહીશું તે દરેક સ્થિતિએ સ્થિતિએ દશ દશ વીશ વીશ ગણી વધેછે. આપણુથી અદૃશ્ય એવાં અગણિત આકર્ષણો હવામાં ઉડ્યાં કરેછે,* એવાં અસંખ્ય સત્ત્વ પ્રસંગ જેઈ પ્રવેશ કરવા ભમ્યાં કરેછે, તો તે અધાંથી આવી નિરાશ્રય સ્થિતિમાં પડેલા ખીચારા વિધેયનું રક્ષણુ કરવું એ વિધાયકની મુખ્ય ફરજ છે. આમ ન થાય તો કોઈવાર વિધેયના શરીર કે મનનું યંત્ર હંમેશને માટે ખસીજઈ તેનો આખો ભવ બગડી એસે માટે વિધેય વિધાયક ઉભયે પ્રયોગ કરાવતાં કરતાં સાવધ રહેવું. મૂર્છાની સ્થિતિમાં એટલું ભય નથી, ખરું ભય વિશ્વદૃષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દૃષ્ટિની અવસ્થામાં આવી પડેછે, પણુ પ્રસંગે અહીંજ

* જુઓ અનુપૂર્તિ ૧-૭.

સૂચના કરી દીધી છે. મૂર્છા એ અત્યંત ગાઠ સુપુષ્ટિ છે; ને એનો મુખ્ય ઉપયોગ વાઢકાપનાં કામમાટે થાય છે. કવોરોફાર્મ વગેરે નુકસાન કારક ને ભયંકર દવા ન વાપરતાં મૂર્છામાત્રથી અસાધારણ પથરીઓ, કલકતામાં સરકારી ડાક્ટર એસડેલે કાઢયાની વાત સરકારી દફતરોથી જાહેર થાય છે. વિધેયને વાઢકાપની અસર નથી જણાતી, તો પછી ખીજી ગમે તે રીતે જાત્રત કરવા કોઈ ‘સુધરેલા’ પ્રયત્ન કરે તો તે નકામો જ છે. મેં એકવાર પાંચસાત એલ. એમ. એસ ને મૂર્છામાં પારેલા વિધેયને જાત્રત કરવા સોંપ્યો હતો, પણ કાંઈ થઈ શક્યું ન હતું. આવે વખતે ટાંકણીઓ ખોસવી આંખમાં પીછાં ફેરવવાં, ઇંત્યાદિ પાછળથી દુઃખ દે તેવી અજમાયસો દયાની ખાતર કરવાની મના કરીએ છીએ.

૨૦. અનુવૃત્તિ:—અમલકારમાટે તેમ શરીર કે મનના સંધાન-માટે આ સ્થિતિ બહુજ ઉપયોગની છે. ગઈ કલમમાં, વિધેય પોતાનું સર્વ મનોબલ તજી જડયંત્રવત્ બની નતય છે એ કહેલું છે, તે અવસ્થા વધવાથી આ અવસ્થા ખીલવા લાગે છે. પોતાનું બલ શૂન્ય, એટલે કેવલ વિધાયકના પ્રાણના બલેજ અનુવર્તન કરવાની અપેક્ષા અને વૃત્તિ. વિધાયકે પ્રથમ તો શારીરિક અનુવૃત્તિ તપાસવી. વિધેયની આંખો તો તદન બંધજ હોય છે, છતાં તેની પાછળ એકાદ હાથ દૂર ઉભા રહી કાંઈ અંગચેષ્ટા કરવી, તેવીજ વિધેય કરવા માંડશે. તેના સામે રહી તેને જમ ખેંચતા હોઈએ તેમ હાથથી, અડક્યા-વિના, આકર્ષતાં તે થોડો ધણો તણાશે. તેના હાથ ઉપર

હાથ રાખી તેને તાણીએ તો તેપણુ ઉંચો થશે. એમ થયા પછી માનસિક અનુવૃત્તિ અહુ રમણ થાયછે. પાણીનો ખાલો ભરીને આપીએ અને કહીએ કે લો મીઠું દૂધ છે, પી જાઓ તો અહુ ખુશીથી દૂધનો સ્વાદ અનુભવતો હોય તેમ પાણી પીએછે. કાગળના કટકા લઈ તેને ડુલ કહી આપીએ તો મુંઝીને આનંદ માનેછે. (આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ કે વિધેયની ઇન્દ્રિયો: સાંભળવાની, મુંઝવાની, બોલવાની કદિક આપણું પ્રાણબલ ધણું લાગેલું હોવાથી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોયછે; એમ થયુંછે એમ લાગે તો કાનઉપર, નાકઉપર, કે ગળા અને છાતી તથા મુખઉપર જે ત્રણુ વિસર્જનમાર્ગન કરવાથી તે તે ઇન્દ્રિયો ઉઘડશે.) અનુવૃત્તિની પૂર્ણ નિશાની એજ છે કે વિધાયકસિવાય બીજાનો શબ્દ, પછી તે નગારા જેવો હોય તોપણુ, વિધેયને કાને પડી શકતો નથી, વિધાયકના પૂરા બલથી રક્ષેલા તેના મનમાં બીજાની ઇચ્છા કે વૃત્તિ ઉતરી શકતી નથી. આગળ જે કલ્પના કરવાની ટેવ (કલમ ૧૩) પાડવાનું કહી ગયાછીએ તેનો ઉપયોગ પણ અનુવૃત્તિમાં સારો થાયછે એ સમજ લેવું.

નજરબંદી:-જેને આપણા લોકો નજરબંદી કહેછે તે આવી કાઠક પ્રકારની અનુવૃત્તિનો ખેલ છે. પાસે આવેલાં એક કે વધારે માણુ-સોના મનને પ્રાણબલથી તેઓ ન જાણે તેમપણુ કબજે કરી શકાયછે, ને તેમ થયાપછી જેવી ધારે તેવી અનુવૃત્તિ કરાવી શકાય એ સ્પષ્ટજ છે. આપણે જે અવસ્થાઓનું વર્ણન કરતા આચારીએ વા કરવાના છીએ તેમાં એક થયાવિના બીજી નજ ધાય એવો ઉત્તરોત્તર ક્રમ આવશ્યક નથી; એટલે નિદ્રા અને મૂર્છાવિના પણ અનુવૃત્તિ બની શકે.

સૂચના:-આ તો અનુવૃત્તિનો ચમત્કારપૂર્વક ઉપયોગ કહેવાયો, પણ તેનો ખરો ઉપયોગ જુદોજ છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે પ્રાણુવિનિમયની ક્રિયાથી નિદ્રાવશ થયા પછી જે જે અવસ્થાઓનો ઉદય થાયછે, તેમાં કરેલાં કર્મનું વિધેયને જાત્રત થયા પછી સ્મરણ રહેતું નથી; પણ જે વિધાયક સબલ આજ્ઞા કરે કે અમુક સ્મરણ રાખવું તો તે આ અનુવૃત્તિના બલથી રહી શકેછે. એજ પ્રમાણે વિધેયને નિદ્રામાં નાંખી, પછી તેને કહ્યું હોય કે અમુક વખત પછી ઉઠજે, તો તે પોતાની મેળે તેટલા વખત પછી જાત્રત થાયછે. તેને એમ આજ્ઞા કરી હોય કે અમુક દિવસે અમુક વખતે અમુક કરવું કે ન કરવું તો તેમ પણ તે વખત પ્રમાણે ખરાખર તે વર્તેછે. તેને સમજ પડતી નથી, કારણ જણાતું નથી, પણ અમુક કરવાની કે ન કરવાની તેને ધુન ભરાઈ આવેછે, ને તેમ થાય ત્યારેજ તે ધુન શમેછે. ખરાખર યસન કરવાની કે એવી કોઈ ટેવો આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે તજવી શકાયછે.

સૂચનાનો જે આ પ્રભાવ છે તે આમ પ્રત્યક્ષ વર્તાયો છે. પણ તેની શુભ શક્તિ કાંઈ થોડી નથી. અમુક મનોબલવાળાં માણસ આ તંત્રને જાણતાં પણ નથી હોતાં, કે જાણતાં છતાં તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી હોતાં, છતાં તેમના સારા નકારા વિચાર જેવા જેવા બલથી અને ઇચ્છાથી નીકળેછે, તેવા તેવા બલથી સૈમના સમાગમમાં આવનારના મનને શુભ રીતે તે તે માર્ગે વાળેછે. (જુઓ કલમ ૪). મનોહર વસ્તુત્વ પણ સૂચનાનો ચમત્કાર છે.

૨૧. વિશ્વદૃષ્ટિ:—આ અવસ્થા સર્વે વિધેયતામાં સ્ફુરી આવતી નથી, તેમ સર્વે વિધાયકો તે સ્ફુરાવવાને સમર્થ હોતા નથી. યોગ્ય વિધાયક વિધેયનો યોગ થઈ જતાં આ અવસ્થા સ્ફુરેછે. ઉભયતી વિશુદ્ધિ, નિઃસ્વાર્થતા, અને પ્રયોગનું પુનઃપુનઃ ઘણા કાલસુધી થયાં કરવું એમાંથી આ અવસ્થા મને તો સ્ફુરી આવતી જણાઈછે, ખાકી તેને ખાસ કરી પેદા કરવાનાં સાધનો મારા વાંચવા કે જાણવામાં યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસવિના ખીજાં આવ્યાં નથી. જે શરીરનો આંધોજ કોઈ એવા પ્રકારનો હોય કે જેમાંથી 'લિંગદેહ' ઝટ જાગત થઈ જીવો થઈ શકે તે શરીરપર આ અવસ્થા ઠીક સ્ફુરેછે એમ હું માનું છું. સારે ભાગ્યે મને તેવા વિધેયનો બહુ લાંબો પરિચય પડ્યોછે એટલે આ અવસ્થાનું અવલોકન કરવાને મને જે જે પ્રસંગ મળેલાછે, તે ઉપરથી આ બધાં અનુમાન કરું છું. કોઈયાર વિધેય પોતાનું જ ખીજું શરીર પાસે ઉભેલું જીવે છે ને તેને કોઈ અન્ય સત્ત્વ ધારી ગભરાઈ ઉઠેછે, એ બનાવ આપણને એમ મનાવવાને પુરતો છે કે આ અવસ્થા કેવલ લિંગદેહમાં જ સ્ફુરેછે. જેનો સ્થૂલદેહ બહુ શિથિલ પડ્યો હોય, મંદવાડથી કે યોગસાધનથી, તેનો લિંગદેહ અત્યંત જાગત રહેછે એટલે માંદાં માણસ સંબંધે ઘણા વિધાયકોએ એમ અનુભવ્યું છે કે તેમનામાં આ અવસ્થા જલદી ખીલી આવેછે; તે નવાઈ જેવું નથી. આટલી તકરારથી મારે ફૂલવાનું એટલું છે કે જ્યારે આ અવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યારે સ્થૂલદેહ ઉપરથી વિધાયકનો અખત્યાર ઉઠીને સૂક્ષ્મદેહ અથવા જીવઉપર

એટલે પ્રાણુતત્ત્વના ખરા પ્રદેશ ઉપર લાગુ થયો: તો સ્થૂલના ઉપર અમલ કરતાં જેટલી સાવધાની રાખવાની કહી છે તે કરતાં સૂક્ષ્મના ઉપર હાથ ધાલતાં કેટલા ગણી તૈયારી હોવી જોઈએ ને તેમ ન હોય તો શું નુકસાન થાય* તેનો હિસાબ વિચારી અને કામ કરવું. આ અવસ્થાનું વર્ણન કરીએછીએ પણ તેટલેસુધી જવાની ભલામણ અમે કરતા નથી.

વિશ્વદૃષ્ટિ થવા માંડતાં લિંગદેહની શક્તિ પુરેપુરી આવી-લાંબ પામવા માંડે છે; ને તેથીજ વિશ્વ એટલે સર્વ, અને દૃષ્ટિ એટલે જ્ઞેવાનું સામર્થ્ય, તે બની આવે છે. આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા સૂક્ષ્મ પ્રાણુતત્ત્વની સાથે વિધેયના પ્રાણુતત્ત્વનો યોગ, સ્થૂલ ઉપાધિની અડચણ દૂર થતાં, થઈ આવે છે, ને તે દ્વારા તેને સર્વ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગે છે. દેશ, કાલ, કશાની અડચણનો વિશ્વદૃષ્ટિવાળાને પ્રતિબંધ નડતો નથી. ગમે તે-ટલી દૂરની કે ગમે તે ભૂત કે ભવિષ્યકાલની વાત તેના સમ-જવામાં આવી શકે છે. વિશ્વદૃષ્ટિ એ શબ્દમાં દૃષ્ટિમાત્રનોજ અર્થ નીકળે છે, પણ બધું જ્ઞેવાની તેમ બધું સાંભળવાની, બધું સુંઘવાની, બધું સમજવાની એ સૂર્યે ઈન્દ્રિયની શક્તિનો અર્થ દૃષ્ટિ એટલા શબ્દથી સમજી લેવો. †

વિશ્વદૃષ્ટિ થવા માંડી હશે તો વિધેય પોતાની મેળેજ ખોલવા પ્રયત્ન કરતો હોય એમ હોઠ ફફડાવા માંડશે, કે પોતાની આંખોનાં પોપચાં

* સૂક્ષ્મદેહ બગડે: ગાંઠો થાય, વિધાયકને તાબે ન રહેતો પછી વિધાયક ઉપર પણ ધસે, કે જગત ધવાની નાપાડી મરો પણ જાય. (જુઓ પ્રકરણ. ૮).

† દૃષ્ટિ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જ્ઞાન એવા ધાય છે તેદ્વારા આવા અર્થ ઘટી શકે છે.

કાંઈ જોતો હોય એમ ફફડાવા લાગશે. આલું જાણાય એટલે તેને ખાલતાં અડચણ પડતી હોય તો આગળ કહુંછે તેમ તેના મોં તથા ગળાનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપવો અને તેની સાથે ધીમે ધીમે વાતચીત આરંભવી. આવા વખતમાં ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનપણ મેં તેમજ ઘણા વિદ્યાયકોએ તદ્દન ફરી ગયેલાં અનુભવ્યાંછે. કાનમાં વાત કહીએ તો તે વિધેયના સાંભળવામાં આવતી નથી, પણ તેના હાથની આંગળીનાં ટેરવાં આપણા મોં આગળ લાવી વાત કરીએ, અથવા તેના પેટઆગળ વાત કરીએ તો તે ઝટ સાંભળેછે. આમ શ્રવણેન્દ્રિય સ્થાન બદલી નયજે એટલુંજ નહિ, પણ ચક્ષુરિન્દ્રિય તો બહુધા ચમત્કારિક રીતે સ્થાન બદલ્યાવિના રૂહેતીજ નથી. મારો વિધેય કાંઈ વાંચવા કે જોવા આપીએ તો તરત કપાલ અને માથાની વચમાં કે છેક માથાપર કે ભૂકુટીપર મુકીને વાંચી શકતો. ઘણાંએક પગતળે દબાવીને વાંચી શકેછે, કોઈ પેટે મૂકીને વાંચે કે જીએછે. આ બધી વાત વિદ્યાયકે ધ્યાનમાં રાખી જોવું કે કયી ઇન્દ્રિય કયે સ્થાને ગઈછે, ને તેપ્રમાણે બચહાર કરવો.

પ્રથમ તો વિધેયને નાની નાની વાતો પૂછવા માંડવી. હાથમાં કાંઈ પકડી રાખી પૂછવું કે કહો શું છે અથવા પ્રયોગ આરંભતા પેહેલાંજ આપણને માણુમ નહોય તેવા એકાદ બે શબ્દ કાગળપર કોઇપાસે લખી મૂકાવવા ને પછી તે કાગળ, હાલ આપણે અંદર જોયાવિનાજ, વાંચવા કહેવું. એજ પ્રમાણે નાની પેટીમાં કે પરખીડીયામાં કાંઈ સાધારણ વસ્તુ કોઇપાસે મૂકાવી રાખવી, આપણે જોવી નહિ, અને તે પેટી કે પરખીડીયું વિધેયને આપી તે વસ્તુ પારખવા કહેવું. જે પ્રયોગ થાય તેમાં પારખવા આપેલી વસ્તુ આપણે ન જાણવી એજ સાફ છે; તેમજ કાંઈ વાત પૂછીએ તેવિષે આપણા મનમાં કાંઈ સંકલ્પ નહોય એજ સાફ. કારણ એમ છે કે જ્યારે વિશ્વદૃષ્ટિસુધી અવાયું છે ત્યારે અનુવૃત્તિ સંપૂર્ણ હોવાની ને તે અનુવૃત્તિદ્વારા વિધેય આપણા મનની ધારણા કે સંકલ્પ પકડી લેવાનો ને કહી બતાવવાનો. યદ્યપિ પોતાના વિદ્યાયકના કે પાસે રહી

પૂછનાર કોઈ અન્યના મનની વાત આમ પકડી શકાય એ કાંઈ થોડો ચમત્કાર નથી, તથાપિ તે વિશ્વદૃષ્ટિથી થયો છે એમ તો નજ મનાય. આ સાવચેતી ન રાખવાથી કોઈ જરૂરની વાતવિષે પૂછતાં બહુ ભુલાવામાં પડી જવા જેવું થાય; કેમ કે જેને વિશ્વદૃષ્ટિથી કહેલી સત્ય વાત ધારતા હોય એ તે તો કેવલ કોઈના મનની કલ્પનાજ હોય એટલે સત્ય પણ હોય ને જુદી પણ હોય. માટે વિશ્વદૃષ્ટિનો ખરો પ્રયોગ તો તેજ ગણાય કે જેમાં, અનુવૃત્તિથી જાણ્યું છે એવી, લેશ પણ શંકા ન રહે. આવા દાખલા મારા અનુભવમાંથી કહું છું. એક મારા મિત્ર સુરતથી, આ પ્રયોગ ચાલતો હતો તેવામાં, મળવા આવ્યા હતા, તે રૂહે કે આ શો ઢાંગ છે, લો હું કાંઈ લખી આપું તે વંચાવો. તેણે કાંઈ લખી મારા હાથમાં આપ્યું, ને તે મેં, જોયા વિના, મારા વિધેયને વાંચવા આપ્યું. તેણે 'ઈશ્વર સત્ય છે' એવું તે કાગળનો કટકો માથે લગાડી ફેંકી દેતાં કહ્યું, તે સાંભળી પેલા મારા મિત્ર તથા સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. વળી, રા. રા. મન:સુખરામ સૂર્યરામને ઘેર જીનાગઢના દિવાન, તથા (તે વખતે) ઇડરના દિવાન રા. રા. હરિદાસ વિહારિદાસ વગેરે ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થો પ્રસંગવશાત્ આવ્યા હતા. તે સર્વેને મારા આ વિધાના પરિચયવિષે જાણ થતાં, તેમણે મને પ્રયોગ ખતાવવા આગ્રહ કર્યો. આશરે ૨૫-૩૦ નહિ માનનાર આગળ પ્રયોગ યથાસ્થિ નહિ થાય એમ શંકાને લીધે નામરજી છતાં પણ, મારાથી રા. રા. મન:સુખરામભાઈની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન થયું, અને મારે પ્રયોગ કરવા જવાની જરૂર પડી. ત્યાં ધારવા પ્રમૌણે કાંઈ નજ બની શક્યું, વિધેય ક્રૂત મૂર્છા સુધી જઈ શક્યો. એ મંડલમાંથી રા. રા. હરિદાસભાઈએ આ વિધાની વધારે પરિપૂર્યા કરતાં તેઓને એકલાને તટસ્થવૃત્તિ રાખી બીજે દિવસ મારે ઘેર પધારવા વિજ્ઞાપના કરવામાં આવી. તેઓ સવારેમાં તે ઉપરથી પધાર્યા. પ્રયોગ કરતાં કેટલીક વિશ્વદૃષ્ટિ તથા અનુવૃત્તિ તેમજ મૂર્છાની ચમત્કૃતિ જોઈ રહ્યા પછી, તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે જુદીઆદમાં મારા ઘરમાં મારા ભાઈ આ વખત શું કરે છે તે રૂહો. આનું

ઉત્તર વિધેયે કહ્યું તે તેમણે સ્મરણમાં રાખ્યું. યોગ એવા થયો કે તેજ દિવસ તેઓ નડીચાદ ગયા. જઈ તપાસ કરતાં બધી વાત મળતી આ-
 વ્યાથી, બહુ પ્રસન્નતાદર્શક શબ્દોથી પત્રદ્વારા તેમણે મને ખબર કરી.
 આવા ધણા દાખલા કહી શકાય પણ આ બે પ્રસંગથી સિદ્ધ એટલું
 કરવાનું છે કે, એ વિશ્વદૃષ્ટિનાજ ચમત્કાર હતા, એમાં અનુવૃત્તિને
 લેશ પણ હોવાનો સંભવ ન હતો. કદાપિ પ્રથમ દાખલામાં લખનાર
 માણસ હાજર હતો એટલો સંભવ માનીએ તોપણ બીજો દાખલો તો
 કેવલ ચોખ્ખો છે. અનુવૃત્તિનું મિત્રણુ ન થઈ જાય એવી રીતે વિશ્વદૃષ્ટિ
 ધીમે ધીમે ખીલાવતા જવી. પ્રથમ પાસે પાસેની, જાણવાને બહુ સ-
 રલ એવી, વાતોપર વિધેયને કેળવવો. પછી તેને જરા જરા દૂર મોકલવા
 માંડવો, એમ ધણા પ્રયોગ કરી ઘણું દિવસે તેની શક્તિ કમ્બે કરી કેળવી
 લેવી. ઉતાવળથી કામ તદ્દન બગડી જાય છે; ને વિધેય ગપાટા મારતાં
 શીખે છે. વિધેયને દૂર મોકલતાં આજ્ઞા કરવી કે અમુક કામે જાઓ, ગ-
 ચાપછી આજ્ઞા કરવી કે ત્યાં અમુક સ્થાન શોધો, પછી જે ધર માણસ
 વગેરે જોવરાવવું હોય ત્યાં મોકલતા જવો. આવા ક્રમમાં તે અડચણ
 બતાવે કે બારણાં બંધ છે, કે અંધારું છે, તો તરત આપણે પ્રબલ સંકલ્પથી
 બારણાં ઉઘડો, વા અજવાળું થાઓ, એમ ધારવું, અને વિધેયનાં પગ-
 ઉપર, કે આંખઉપર, જરાક માર્જન કરી દેવું, ને આજ્ઞા કરવી કે હવે
 જાઓ બારણાં ખુલ્લાં છે, વા અજવાળું થયું છે, તો તેપ્રમાણે વિધેય જઈ
 શકશે. ખૂબ ચાદ રાખવું કે માણસો સામાન્ય રીતે જે વસ્તુ કે કામ
 લયયુક્ત ધારે છે, તે વસ્તુ કે કામ તરફ વિધેયને કદાપિ પ્રેરવું નહિ.
 તેમજ તેને પોતાને સ્વાભાવિક અરુચિ હોય તેવા વ્યવહારમાં જવા
 પણ આજ્ઞા કરવી નહિ. આમ અણુસમજથી કરવા જતાં મરણ સુધી
 નીપજ્યાનાં ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં છે. પ્રસંગપ્રમાણે વિધાયકે
 પોતાની બુદ્ધિથી યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે આ દશાને સ્ફુરાવવાની છે.

વળી, વિધેય આ દશામાં પડયા પછી વસ્તુસ્વરૂપને જુદીજ રીતે જુદાંએ એ પણ ભુલવા જેવું નથી. આપણે જે નામથી તે વસ્તુનો વ્યવહાર કરતા હોઈએ તેજ નામ તે આપતો નથી, પણ તે વસ્તુનું જુદીજ રીતે વર્ણન કરી સમજાવે છે. મેં એકવાર મુઠીમાં અર્ધો રૂપિયા રાખી પૂછ્યું કે શું છે, તો ફહે કે ઘાજો ધાતુનો ગોલ કટકો છે, બહુ ચળકે છે, એકપાસ વેલા કાઢેલા છે ને કાંઈ લખ્યું છે ને ખીજી પાસ માણસનું માથું છે. તેને મૂછીએ કે તારું નામ શું? તો તે પણ તે કહી શકતો નથી. આ વાત અત્રે સૂચવવાનો હેતુ એમ છે કે વિધેય કંઈ ફહે તે વિચારી નેયાવિના ખોટું છે એમ કહી વિધેયને નાઉમેદ ન કરવો; એકંદરે ખોટું કે ખરું એ વિધેયને ફહેવાથી તેને ઘણી ખરાબ ટેવો પડે છે, ને તે બગડી જાય છે, તેથી તેવો રીવાજજ ન રાખવો, ખરી રીતે તો વિધાયકે, વિધેયના ફહેવાની સત્યાસત્યતા તપાસતાં ઉપરની સૂચના લક્ષમાં લેવાની છે.

ચમત્કારપરત્વે ફહેતાં કહી લેવા દો કે વિશ્વદૃષ્ટિથી, બધી યોગ્યતા ઠીકઠીક આવી ગઈ હોય તો, ભવિષ્ય પણ જણાય છે; જે ભાષાવચ્ચે વિધેયને માલુમ ન હોય તેવી ભાષાનું પુસ્તક પણ વંચાય છે, ઇત્યાદિ. ભવિષ્યસંબંધી એક ચમત્કારિક ઉદાહરણ મેં અનુભવ્યું છે, પણ તે મારા આ વિદ્યાસંબંધી અનુભવમાં એકજ વાર એટલું એજ બન્યું છે.* હું ૧૮૮૩ ના વર્ષમાં, આ પ્રયોગો કરતો તેવામાં, અંબઈમાં નોકરું હતો. એક પ્રયોગ સમયે વિધેયની વિશ્વદૃષ્ટિથી વિવિધ વાતો જોતા હું ને મારા એક મિત્ર રા. રા. મોહનલાલ પ્રસાદરાય બેજ જણ બેઠા હતા, તેવામાં વિધેયે

* બાલે પણ એક દાખલો બન્યો હતો. મારા એક મિત્રને કાંઈ કાર્ય સાધવનું હતું તે લગભગ ૧૦૦-૫૦ માણસોના હાથમાં હતું, ને તેમણે તેના સર્વ સંબંધીઓના ભગીરથપતન હતા. આ સંબંધે પૂછતાં વિધેયે કહ્યું હતું કે “જેવા દો, એ વાત તો હજારોને હાથ પડી છે, કાંઈ સમજાતું નથી, થાય કે ન થાય.” આ વખતે તે વાત થઈ ચુક્યા જેવી હતી એટલે અમે એક બે જણ આ સાંભળ્યું હતું તે કાંઈ બોલ્યા નહિ પણ પરિણામે તે વાત નજ થઈ, બલકે હાથ આવેલી ગઈ.

ମାରାବିଧି କ୍ଷୁଣ୍ଠି କେ ଆଜ୍ଞାସି ଅମୁକ୍ ବର୍ଷେ, ଅମୁକ୍ ମାସେ, ଅମୁକ୍ ଦିବସେ, ଉତ୍ତର ତରଫ୍ କୋଣ୍ଠ ଦେଶୀ ରାଜ୍ୟମା, ୩. ୨୦୦ ନା ପଗାରସି ଉଚ୍ଚୁ ଥରୋ. ଅମେ ପୁଞ୍ଚୁ କେ ସି ନୋକ୍ସିପର? ତୋ କ୍ଷୁଣ୍ଠିକେ ରେବିନ୍ୟୁକମିଶନର. ଅମନେ ଆ ବାତ ଗପ ଲେବି ଲାଗି ଉତ୍ତୀ, କେମ କେ ତେ ବଞ୍ଚତ ଦେଶୀ ରାଜ୍ୟମା କ୍ଷୁଣ୍ଠି ପଞ୍ଚୁ ଉଚ୍ଚୁ ଥାଏ ଶେବି ସମ୍ପଦ ଲାଗବଗ କେ ଆଶାନା କିରଞ୍ଚୁ ହୁର ପଞ୍ଚୁ ଅମାରା ଧ୍ୟାନମା ନ ଉତା. ଲେ ମିତ୍ର ଡାକ୍ତର ଉତୋ ତେବିନା ଶେ ବାତ କୋଣ୍ଠିନେ ମାଲୁମ ନ ଉତ୍ତୀ, କ୍ଷୁଣ୍ଠି ମେ ଯେକେକ୍ ମାସ ପଞ୍ଚି ମାରା ଶେକ୍ ଧିଲ୍ ସ୍ତେଣ୍ଡି ରା. ରା. ଉରିଲାଲ କିରପାରାମ, ଲେ ଡାଲ୍ ମୁଞ୍ଚୁ କୋଣ୍ଠିକୋଣ୍ଠିମା ବଞ୍ଚିଲ୍ ଛେ, ତେନେ, ଶେକ୍ସେରିକ୍ସମନି ବାତନା ସଂଗ୍ଧେ, କ୍ଷୁଣ୍ଠି ଉତ୍ତୀ. ଅମେ ଗଞ୍ଚୁ ଶେ ବାତ ବିକ୍ଷରୀ ଗୟା; ପଞ୍ଚୁ ୧୮୮୫ ମା ଗ୍ୟାରେ ଅକ୍ସମାତ୍ ମାରେ ଡାବନଗର ଉଚ୍ଚୁ ଥୟୁ, ନେ ତେ କ୍ଷୁଣ୍ଠିଲେକ୍ ପଗାରେ, ଧ୍ୟାରେ ଅମନେ ଆ ଉଧି ବାତନୁ ସମରଞ୍ଚୁ ଥୟୁ, ଅନେ ଶେ ରା. ଉରିଲାଲେ ମନେ ତେବାମା ଲଞ୍ଚୁ କେ “ଲେ ‘ଶେକ୍ସେରିକ୍ସମ’ନି ବିଦ୍ୟାନେ ଧିରୀ ମାନବା କୋଣ୍ଠିପଞ୍ଚୁ କାରଞ୍ଚୁ ମନେ ମଞ୍ଚୁ ଛୋଏ ତୋ ତେ ଆ ଉନାବଞ୍ଚୁ ଛେ.” ଅସ୍ତୁ. ପଞ୍ଚୁ ଆପଞ୍ଚୁ ବିଶ୍ୱଦୃଷ୍ଟିନା ପ୍ରୟୋଗପରତ୍ୱେ ଆ ଉଡାଊରଞ୍ଚୁନେ ସୁକ୍ଷ୍ମ-ରୀତେ ତପାସିଶେ. ଶେମା ଧ୍ୟା ବାତ କ୍ଷୁଣ୍ଠିକ୍ଷେ: ଉତ୍ତରତରଫ୍ ଦେଶୀରାଜ୍ୟମା ଉଚ୍ଚୁ, ଅମୁକ୍ ମୁହତେ, ଅମୁକ୍ ପଗାରେ, ଅମୁକ୍ ହରଞ୍ଚେ. ଡାବନଗର ମୁଞ୍ଚୁକ୍ଷି ଉତ୍ତର ତରଫ୍ ଗଞ୍ଚାଏ, ପଗାର ପଞ୍ଚୁ ଆରଞ୍ଚେ ତେଟ୍ଟୋକ୍ ଉତୋ, ଶେଟ୍ଟେ ଆ ଯେ ବାତ ତୋ ଉରାଞ୍ଚେ ମଞ୍ଚି. ମୁହତନା ଲେ ବର୍ଷ, ମଞ୍ଚିନା, ଦିବସ କ୍ଷୁଣ୍ଠି କ୍ଷୁଣ୍ଠି ଉତା ତେମାନ୍ତା ବର୍ଷ ତୋ ମଞ୍ଚୁ, ପଞ୍ଚୁ ମଞ୍ଚିନା ବର୍ଷେ ନ ମଞ୍ଚୁ; ଅନେ ରେବିନ୍ୟୁକମି-ଶନର ଥବା କ୍ଷୁଣ୍ଠି, ତେମ ନ ନୀକ୍ଷୁ, ପଞ୍ଚୁ ତ୍ୟାନ୍ତା ରେବିନ୍ୟୁକମିଶନର ମାରକ୍ଷୁ ତ୍ୟା ଉଚ୍ଚୁ ଥୟୁ ଅମ ନୀକ୍ଷୁ. ଧ୍ୟାରେ ସିକ୍ଷୁ ଅମ ଥାଏକ୍ କେ ବିଶ୍ୱଦୃଷ୍ଟିସି ଲେନାରା ବିଧେୟ, ସର୍ବଦା ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷର ଉଚ୍ଚୁ ଲେକ୍ଷେ ଶେବୋ ଉରୋସୋ ରା-ଞ୍ଚେ ନଞ୍ଚି. ଗୁକ୍ ଥବାନ୍ତା କାରଞ୍ଚୁ ଘଞ୍ଚୁ ଛୋଏକ୍ଷେ: ବିଧେୟନେ ଉତାବଞ୍ଚୁ କରୀ ହେବାନି ଡେବ ପଞ୍ଚି ଛୋଏ, ଅଥବା ତେନି ଶକ୍ତି ପୁରେପୁରୀ ଧିଲେଲି ନ ଛୋଏ, ଅ-ଥବା ତେନେ ଅନୁମାନ କରୀ ହଞ୍ଚ ଗପ ମାରବାନି ଡେବ ପଞ୍ଚି ଛୋଏ, ଅଥବା ବିଧା-ୟକ୍ତନା ତେନେ କ୍ଷୁଣ୍ଠି ରାଞ୍ଚେ ଉତାବନା ଉତାମା କାଣ୍ଠି ଧାମି ଛୋଏ. ଧିରୀ ଉବିଧ୍ୟ

બાલુવાની સિદ્ધિ તો મહાયોગીવિના કોણ ધરાવી શકે તેમ છે,* પણ આ વાતનું અત્રે બે હેતુથી પૃથક્કરણ કર્યું છે: એક તો એ કે વિશ્વદૃષ્ટિથી વર્તેલું ભવિષ્ય સર્વાંશે ખરૂં જ હોય એમ કહી શકાતું નથી, એટલે ભવિષ્ય સંબંધે ખરી ખબર આપવાનો જે થોડો પણ સંભવ છે તે, વિદ્યેયને ભવિષ્ય વર્તવાની ટેવમાં નાંખવાથી, તદ્દન નાશ પામી ખોટી ગયો તેને બદલે રજી થવા માંડવાનો, ને પ્રયોગ બધો ઢાંગ થઈ પડવાનો, સંભવ ધ્યાનમાં આવે; અને બીજું કે વિદ્યેયની આ શક્તિ કેળવવામાં કેવાં બુદ્ધિ, સંકલ્પ, દૃઢતા, અને કુશલતા તથા સાવધાની ઉપરાંત શાન્તિ અને ધીમાશ તથા ક્રમ જોઈએ છીએ, તે ચતુર્થ સમજી શકાય. વિદ્યેય પણ છેક ઠોક હોય તો તેનો પ્રાણ તે ખીલી ખીલીને ફેટલોક ખીલે, માટે તેની યોગ્યતાવિષે પણ કાંઈક આ બધું વાંચી વિચાર કરવાનું બની શકશે.

આ પ્રમાણેનો વિશ્વદૃષ્ટિનો ચમત્કારિક ઉપયોગ ન કરતાં, ઘણા વિદ્યાયકો તેનો ફક્ત સંધાયક પ્રયોગોપરત્વે ઉપયોગ કરે છે. જે પ્રખ્યાત ચિકિત્સકો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેવલ પ્રાણવિનિમયથી જ રોગ મટાડવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ ઘણું કરીને પોતાની પાસે વિશ્વદૃષ્ટિ સુધી કેળવાયેલું એકાદ વિદ્યેય નિરંતર રાખે છે. તે સામાન્ય બુદ્ધિવાળું હોવા ઉપરાંત શારીર, ચિકિત્સા, રોગોત્પત્તિ, તથા ઔષધિના ગુણહોષથી કાંઈક માહિત હોય તેવું હોય તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. •તેને રોગીઓના રોગની ચિકિત્સા કરવાનું, તથા તેમનેનાં ઝૂંપાધ યોજવાનું પૂછવામાં આવે છે, ને તે પ્રમાણે કરવાથી ફાયદો જ થાય છે. આમ કરવું એ તો ધંધાવાળાનું કામ છે. અમુક રોગીઓને પ્રાણવિનિમય કરતાં વિશ્વદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ આવે છે: વિશેષકરી ફેફસે, હિરિટરીઆ, વગેરે મગજ અને નાડીઓની નબળાઈથી થયેલાં દર્દવાળાંને. તેઓ, પોતાનો રોગ ક્યાં સુધી

* પ્રતિમનુષ્યનું ભવિષ્ય જ્યારે આ પ્રમાણે નિયત કરે છે, ત્યારે પુનર્જન્મનો નિયેધ કરનારા શું કહેશે !!

ચાલશે, તે રોગમાં જે તાણુ વગેરે આવતાં હોય તે ફરી ક્યારે આવશે, ને કેમ અટકે, એ વગેરે તમામ સૂચના આપી શકે છે. એવાં દરદીઓ વિષે એમ પણ જણાવું છે કે તેમના હાથમાં અમુક ઔષધ આપવાથી તેમને તે ઔષધની અસર થવા માંડે છે, ને તેઓ તેના ગુણાદિનું યથાર્થ વર્ણન કરી શકે છે.* તેઓ પોતાના શરીરમાં રોગ જ્યાં હોય તે સ્થાનની રચના ને તેમાંની ખીગાડ પણ વર્ણવી શકે છે. વિશ્વદૃષ્ટિવાળાં હરેક કોઇ એ બધું કરી શકે. કોઈ વિધેયને વિશ્વદૃષ્ટિમાં લાવી પછી શરીરરચના જોઈ ફેલેવરાવી હોય તો ફેલે. એજ પ્રમાણે જાતે કે વિધેયદ્વારા વિશ્વદૃષ્ટિથી જોઈ આપણાં શારીરઆદિ શાસ્ત્રો રચાયાં હશે, એટલે તે રચનારને હાલની પેઠે મડદાં ચુંથવાની ઝાઝી જરૂર પડી નહિ હોય, અને મુલેલાં શરીરને જોવાથી મગજ વગેરે ભાગની સ્થિતિ જે હાલ સમજાતી નથી, તે તેમને તેથીજ સમજાઈ હશે. આ પ્રમાણેનો વિશ્વદૃષ્ટિનો વાસ્તવિક ઉપયોગ રોગશાન્તિપરત્વે પુણ્યકારી છે ને તેમાં તેટલે સુધી કોઈ કુશલ વિધાયક કોઈ વિધેયને દોરી શકે તો કામનું છે. કુશલ વૈદ્યના હાથમાં આનું વિધેય હોય તો બાકીજ શી !

વિશ્વદૃષ્ટિવિષે છેવટ સૂચના કરવી જોઈએ કે વિશ્વદૃષ્ટિની સ્થિતિ ચાલતી હોય તેવામાં વિધેય યાકી ગયોહું એમ ફેલે, અથવા હવે નથી જોઈ શકતો એમ ફેલે તો તેને તરત જાગ્રત કરી દેવો. જરા પણ ઢીલ કરી તેને જેમ તેમ આગળ ધકેલવાં હડ કરવી નહિ. વળી જે વિધેય હસવા માંડે, કે આમ તેમ જોતો હોય તેમડોડું ફેરવી જુએ અને ખીલે છે કે ખુશી થાય છે એવું જણાય, અથવા આપણે પ્રશ્ન પૂછીએ તે વખત 'રહો હું પૂછીને કહું' એમ કહી હવામાં કોઈની સાથે વાતો કરવા માંડે, એવું જણાય તો તેને તરત જાગ્રત કરી દેવો. આનું થાય તે વખતે તે વિધેય તમારા બલમાંથી છુટી જઈ કોઈ અદૃશ્યસત્ત્વના બલને તાબે થવા લાગ્યો છે એમ સમજવું;

* ક્રાન્સમાં ચાલુ સાલમાંજ એ બાબત કમીશન જેડું છે.

અને તે સત્ત્વને તાબે કરવાની વિદ્યાથી તમે અબલુ હોવાથી તમારે તરતજ વિધેયને ભયમાંથી મુક્ત કરી દેઇ તમારી જવાબદારી ઓછી કરી નાંખવી.

વિશ્વદૃષ્ટિનો વિષય સમાપ્ત કરતાં જાણવા જેવું છે કે આપણા દેશમાં જેને 'હાજરાત' 'હજીરાત' કે 'હજીરાત' કહે છે તે પ્રયોગ પણ આ શક્તિનો જ છે. કોઈ નાના બાળકના હાથમાં મેશનો ડાઘ પાડીને તેમાં તેને જેવરાવવામાં આવે છે, અથવા હીવાની જ્યોતમાં તેમ જેવરાવાય છે, અથવા થાળીમાં પાણી ભરીને જેવરાવે છે. સર્વેને વિશ્વદૃષ્ટિ થતી નથી, પણ જેને થાય છે, તે જુદી જુદી બનેલી વાતો કહી બતાવે છે. આ પ્રયોગનો ઉપયોગ અઘાપિ પણ ચોર પકડવામાટે કેટલાએક કરે છે, માટે સૂચવવાનું કે આમાં અનુબૃત્તિનો અંશ સેળમેળ થવાથી કોઇ નિર્દોષ માણસ પણ માયો જવાનો સંભવ છે, તે ઉપર પૂરો વિચાર કરવો.

૨૨. પ્રત્યગ્દષ્ટિ:-વિશ્વદૃષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દષ્ટિ એક બીજાને મળતાં છે. એકથી બીજાને ઓળખી જુદી પાડવાનું કામ જરા મુશ્કેલ છે. વિશ્વદૃષ્ટિના પાછળના ભાગમાં જે ભય સૂચવ્યું તેવી કાંઈક અવસ્થા થવા માંડે છે તે પ્રત્યગ્દષ્ટિની છે. એ એની મેળે જ થઇ ઉઠે છે. એ સ્થિતિમાં કેવલ આનંદમાં જ વિધેય અસ્ત થઇ જાય છે, ને એટલું એ સ્થિતિ થવા માંડવાનું સિદ્ધ ચિન્હ છે કે વિધેય, વિધાયકની આજ્ઞાને અત્યારસુધી માનતો તે હવે ગણુકારતો નથી. પ્રત્યગ્ એટલે અંદરનું, અધ્યાત્મ, અને દષ્ટિ એટલે બહારનું. અત્યારસુધી બાહ્યવિશ્વ જોવાની પરાગ્દષ્ટિ-વિશ્વદૃષ્ટિ-હતી તે અદલાઇને હવે આંતરરચના જોવાની પ્રત્યગ્દષ્ટિ થઇ. લિંગદેહ, બહારના ચમત્કાર જોતો હતો, ને વિજ્ઞાનમયકોશ જાગ્રત હતો, ત્યાંથી હવે કારણુદેહમાં સર્વને

લય થઈ આનંદમયકોશમાં પ્રાણુની સ્થિતિ થવા જાય છે, ને યોગીઓ જેને તૂર્યાવસ્થા કહે છે તેવી કોઈક સ્થિતિ અનુભવતાં જ થવા માંડે છે. આ સ્થિતિ જામી ગયા પછી તેમાંથી ઉઠવું મુશ્કેલ બલકે અશક્ય છે. મહાયોગીઓ તેમાં પડી પાછા જાત્રા થાય છે એ જાણી વાત છે, પણ પ્રાણુવિનિમયનો ખેલ કરનાર તો વિધેયને આટલે લાભ્યો કે પછી, મરણને ઘેર તેને પ્રહોચાડી ચુક્યો એમ જાણવું, માટે આવી સ્થિતિ થવાનાં જરાપણ ચિન્હ જણાય કે વિધેયને જાત્રા કરી દેવું. વિધેયનો જીવ પોતાની કલ્પનાપ્રમાણે ધારેલા સ્વર્ગમાં, ઇશ્વર સ્વરૂપમાં, કે કોણ જાણે કોઈ બીજા મલિન સત્ત્વના કબજામાં પણ ભરાઈ એકો હોય છે ત્યાંથી પાછો આવવાની ચોખી ના સુધાંત પાડે છે, ને નથી પણ આવતો, માટે આ સ્થિતિ સુધી વાત જવાજ દેવી નહિ. એનો ઉપયોગ સંસારીને કરી નથી, સમાધિ જાણનારને તે સહજસાધ્ય છે ને તેને ઉપયોગની છે. પણ પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગમાં એવી સ્થિતિ અનાયાસે જ થઈ આવે છે માટે સાવચેતી આપી છે.

પ્રાણુવિનિમયનો પ્રયોગ માંડ્યો ત્યાંથી આપણે છ સ્થિતિ જાણવી ગયા. તંદ્રા, નિદ્રા, મૂર્છા, અનુવૃત્તિ, વિશ્વદષ્ટિ, પ્રત્યગ્દષ્ટિ. હવે એમાં છેલ્લું મરણ ઉમેરો તો જાણાશે કે સ્થૂલદેહને ધીમે ધીમે મંદ પાડતે પાડતે છેક અટકાવી દેવો એ પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગોનું સ્વરૂપ છે, તેથી એ તંત્રદ્વારા પ્રયોગ કરતાં જન્મ થોડે ચઢાય તેમ ભય થોડું. વાસ્તવિકરીતે વિશ્વદષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દષ્ટિ અથવા બધી સાતે અવસ્થા, દરેક મરનારની થાય છે;

પણુ તે જ્ઞેનારના જાણુવામાં ક્વચિત્ આવેછે, ક્વચિત્ નથી આવતી. અર્થાત્ માણુસને પ્રત્યગ્દષ્ટિ પછી મરણુ સિવાય બીજી સ્થિતિજ નથી: એટલે સ્થૂલોપાધિને દબાવવા માંડી હોય તો એ સાતે સ્થિતિઓ થાય. યોગીઓ જે વિવિધ સાધનો કરતા કરતા સમાધિએ પૂહોચેછે, તે એક રીતે ધીમે ધીમે કૃત્રિમ મરણુ પામતા પામતા મરીને પાછા આવેછે એમ કહીએ તો પણુ ચાલે. એવા મહાત્મા પોતાના કબ્જામાં વાત રાખી શકેછે, તેથી પ્રત્યગ્દષ્ટિએ પૂહોચીને પણુ મોતને લાત મારી પાછા ફરી શકેછે, પણુ તેની કુંચી આપણા હાથમાં ક્યાંથી હોય ? *

૨૩. પ્રયોગસમાપ્તિ તથા અનુયોગ:—પ્રયોગ સમાપ્ત કરવો હોય, કે કરવો પડે, ત્યારે તરતજ વિસર્જનમાર્જન કહેલુંછે તે કરવું ને મનમાં દૃઢ સંકલ્પ કરવો કે વિષેય જાગ્રત થઈ સાવધ થઈ જાઓ. કેવલ સંકલ્પથીજ; સંકેત કરી રાખ્યો હોયતો તેટલાથીજ; વિષેય ઉઠે એ હું કહી ગયોહું. વિષેય, સારીપેઠે વિધાયકને પરિચિત હોયછે ત્યારે કોઈવાર તેને “ઊઠ” એટલી આજ્ઞા એ હાથે તાળી પાડી આપતાની સાથે જાગ્રત થઈ સાવધ બની જાયછે. ગમે તે રીતે ઉઠાડ્યા પછી તેને જે શરીર ભારે લાગતું હોય, કે માથું ભારે લાગતું હોય, કે આંખો ભારે લાગતી હોય, તો તે તે ભાગપર વિસર્જનમાર્જન મટતા સુધી કરવું. આંખોપર ભાર વધારે હોય તો આંખની પાંપણુને આપણા હાથના અંગુઠાથી જરા ભાર દઈ ધસવી. મુખઉપર પાણી,

* જુઓ અવપૂતિ. ૨—૨.

ગુલાબજળ વગેરે છાંટવાં, તથા માથે સુગંધીદાર ઘૃત કરી રાખ્યું હોય તે ધસવું એ પણ વિધેયને તાલું કરવા બહુ સારાં સાધન છે. પછી તેને જરાવાર નીરાંતમાં રૂહેવા દેવું, ને તેની મરજી થાય ત્યારે કામકાળે વળગવા દેવું. વિધાયકે આટલું થઈ રહ્યા પછીજ તેની પાસેથી ખસવું, કે તેને ખીજ લોકોના સંસર્ગમાં આવવા દેવું.

પ્રયોગ ચાલતો હોય તેવામાં કોઈવાર પણ ખીજ માણસને સ્પર્શ ન થવા દેવો એ નિયમ કહેલો છે ને તેજ પાળવો. પણ તેનો અપવાદ છે; ને તે જાણી જોઈને અત્રેજ કહેવામાટે મુલતવી રાખેલો છે. વિધાયક બલવાન હોય ને હીંમત કરી શકતો હોય તો તેણે પોતાના વિધેયના હાથમાં કોઈપણ માણસનો હાથ આપવો ને તે માણસના મનની વાત જાણવી હોય, વા તેનો રોગ પારખવો હોય, વા તેપણ સારો વિધાયક હોય ને તેને હાથે કામ લેવું હોય, તો તે તે પ્રમાણે વિધેયને આજ્ઞા કરવી કે અમુક કરો, અને જોડેલા હાથપર તેવીજ ઇચ્છા મનમાં રાખી થોડાં વિધાન માર્ગન કરી વેગળા ઉભા રહેવું. પછી પ્રશ્ન કરવા વગેરેનું કામ આ નવો માણસજ ચલાવશે. જે તે સારો વિધાયક હોય તો માર્ગન આદિ-પણ કરવાં પડે તો તેજ કરશે. (નહિ તો મૂલ વિધાયકે કરવાં). જેમ વિધાયક વિધેયના પ્રાણના એક થવાને આપણે યોગ કહ્યો છે તેમ આને અનુયોગ કહીશું. કોઈ માણસના પર પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગની અસર તરત લાગુ ન થતી હોય તો તેને આપણા વિધેય સાથે અનુયોગ કરાવી, વિધેયને આજ્ઞા કરી હોય કે આને પ્રાણવિનિમયનું વિધાન કર, તો વિધેયને હાથે સહજમાં તેમ બની આવે છે. અનુયોગ કરવો એકંદરે સારો નથી, કેવલ રોગ સંબંધે કરવો પડે તેટલોજ કરવો, બાકી નજ કરવો. રોગ સંબંધે પણ રોગીનીજ સાથે અનુયોગ કરાવવો ઠીક નથી, કેમ કે રોગનો વિનિમય થઈ વિધેયને અડચણ થવાનું ભય રહે છે. પણ તે અ-

નુયોગ વળી કોઈ જડ પદાર્થદ્વારા કરાવવો ઠીક પડે છે. એમ કરવાથી વિધેય ઉપર બલ માત્ર વિધાયકનું હોય તેમ કાયમ રહે છે, ને જરૂર ને-
ટલો અનુયોગ પણ બંધાય છે. રોગીએ વાપરેલાં વસ્ત્રનો કટકો, તેના
કેશ, કે તેનો લખેલો કાગળ ઇત્યાદિ કાંઈ લઇને વિધેયને આપી ક્ષેત્રું
કે આ માણસવિષે અમુક પરીક્ષા કરો તો તેમ બનશે.

ભય તથા પ્રતીકાર-૮.

૨૪. પ્રાણવિરોધ:- વારંવાર કહ્યું છે કે એક વિધાયકના
વિધેયને યોગ્ય વિચાર કર્યાવિના ખીજ વિધાયકે હાથમાં ન
લેવું, તેમજ પોતાના વિધેયને પ્રયોગસમયે અન્યનો સ્પર્શ
ન થવા દેવો, કે પ્રયોગને પ્રતિકૂલ બુદ્ધિ રાખનાર માણસોને
પણુ પ્રયોગસ્થલમાં ન બેસવા દેવાં.* એમાંથી જે ભય આં-
વી પડે છે તેનું સ્વરૂપ હવે બતાવું છું. પ્રાણુતત્ત્વ સર્વવ્યાપિ
એકજ છે એ ખરી વાત, પરંતુ જે જે ઉપાધિમાં તે રહે છે તે
તે ઉપાધિનાં ખીજ તત્ત્વોથી તે રંગાઇને પોતે જુદીજ વ્યક્તિ
હોય તેવું બની રહે છે. આનું એકનું પ્રાણુ તત્ત્વ જે વેળે કોઇ
વિધેયમાં સ્થપાઇ બલ પામી રહ્યું હોય, તે વેળે તેમાં ખીજું
એટલે હોય તેથી જુદી જાતિનું તત્ત્વ બળે તો તે બેનો વિરોધ
થવા લાગે એ સ્પષ્ટજ છે. આવો વિરોધ થવાથી વિધેય,
વિધાયકના કબજામાંથી નીકળી જઈ, વિધાયકની કોઇ પણ
આજ્ઞા માનતું નથી, તેના ઉઠાડવાથી ઊઠતું નથી. તેનાં અંગ

* પ્રતિકૂલ બુદ્ધિવાળાં માણસ પ્રયોગસ્થાનમાં ને વિશેષ કરી વિધાયકની પુઠે બેસે
કે ઉભાં રહે એ બહું અનિષ્ટ છે. તેઓ એમ રહેવાથી પોતાના વિરુદ્ધ માણુની
અસર વિધાયકદ્વારા વિધેય પર્યંત સંક્રાન્તિ કરે છે ને પ્રાણુવિરોધ પેદા કરે છે.

બહુ જડ થઈ જાયછે, શરીર ખેંચાવા લાગેછે, ને વખતે તે ખૂમો પણ પાડવા લાગેછે. આતું થતાં વિધાયક પણ ગભરાયછે એટલે તે ગભરાટ બેચારગણો વિધેયનામાં પણ પ્રતિબિંબિત થાયછે અને ઘણો ભયાનક ગરબડાટ પેદા થઈ ભારે ગુંચવણ ઉઠેછે. આવે પ્રસંગે વિધાયકની ધીરજ અને સ્થિરતા એજ પાર ઉતારનારાં છે. વિધાયક પત્થર જેવા મનનો હોવો જોઈએ ને તેને લેશ પણ ભય લાગવું ન જોઈએ. એવા વિધાયકે, વિધેયને કોઈ એકાંત સ્થળમાં રાખી મૂકવું ને કલાકે કલાકે વિસર્જનમાર્જન દશ પંદર મિનીટ કર્યાં જવું. વિધેય ધીમે ધીમે પોતાની મેળેજ શુદ્ધિમાં આવશે: પણ કોઈ વાર કલાક બે કલાકથી તે બે ત્રણ દિવસ સુધી બેશુદ્ધ પડી રહે તો ગભરાવું નહિ. ખીજા વિધાયકને, કે દાકતરોને કે એવા કોઈ ઉપચારને વચમાં લાવવાથી બહુ નુકસાન થાયછે માટે તેવો કશો વિચાર કરવો નહિ. વિધાયકે દૃઢતા રાખી માર્જન કરવાં, પાણી છાંટવું, તાળવે ધી ધસવું, ને એકાંત સાચવવું એજ બસ છે. પ્રાણુનું ચંદ્રસૂર્યસ્થાન તથા તત્ત્વની ગતિ એ સમજ્યાં હોય તો જે ખીગાડ થયો હોય તે સુધરે તેવી સ્થિતિમાં વિધેયને સુવાડી મૂકવું એજ મુખ્ય વાત છે.

૨૫. પ્રાણવિગ્રહ:-પ્રાણવિરોધ કરતાં વધારે વિષમ, મટાડવાને બહુ મુશ્કેલ, તથા પરિણામે ભયંકર અંતવાળી પ્રાણુવિગ્રહની દશા છે. વિશ્વદષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દષ્ટિ એ પહોંચતાં પ્રાણુ કેવલ નિરાધાર થઈ રહેછે, ને વિધાયકના પ્રાણુબલના પ્રમાણમાં તેનું રક્ષણુપોષણ થાયછે એ ફહેલું છે; તે ઉપરથી સમજ

શકાશે કે એ અવસ્થામાં પેસતાં પ્રાણુવિગ્રહ થવાનું ભય આવે છે. જે વિધાયકનું સંકલ્પબલ ઘણું હોય તોજ એ ભયમાંથી બચાય છે, નહિ તો બહુ દુઃખ પેદા થાય છે. વિધાયકની સાવધાની, દૃઢતા, સ્થિરતા અને તે સર્વથી કરીને વિધેયના પ્રાણુનો પોતાને હાથ કબજે, એટલી વાતથીજ એ ભય આવતું અટકે છે; આફી ખીજે કરી ઉપાય તે અટકાવવાનો જાણુવામાં નથી, અને એટલાજ માટે આ બે સ્થિતિ સુધી સાધારણુ વિધાયકોને જવાની વારંવાર ના ક્હેતો આવ્યો છું.

પ્રાણુવિગ્રહ એટલે પ્રાણુનું કોઈ સાથે વિગ્રહમાં પડી જવું; કોઈથી દબાઈ બેસવું, કોઈમાં લીન થઈ જવું, ઇત્યાદિ. પ્રાણુ-તત્ત્વમાં હજારો સત્ત્વ અદૃશ્ય રીતે રખડે છે, ને તે આવા નિરાધાર પ્રાણુને તરત કબજે કરે છે. એમ થવાથી વિધેયનો પ્રાણુ વિધાયકના કબજામાંથી ખસી જાય છે, ને પાછો નથી આવતો (એટલે કે વિધેયનું મરણુ થાય છે) એટલુંજ નહિ, પણ પાછો આવે તો ક્વચિત્ વિધેય મરણુપર્યંત ગાંઠો બની રહે છે. પ્રયોગ વખતે આવું થતાં વારંવાર એમ પણ બને છે કે વિધેયની વૃત્તિ વકરી જાય છે, ને તે ચીસો પાડે છે, કૂદે છે, હસે છે, મારવા ધસે છે, ને વિધાયકને ગળું પકડી મારે પણ છે. આમ થતાં ગું પરિણામ આવે તે કલવું મુશ્કેલ છે, પણ એટલું વારંવાર ક્હેવાનું છે કે એ બધું વિધાયકના સંકલ્પબલની ન્યૂનતાથીજ પેદા થાય છે, માટે ન્યૂનબલવાળાએ એવું કામ કર્યું હોય તો તેણે પોતાનેજ, પોતા ઉપર પડતા દુઃખમાટે, આશિષ દેવાની છે. ભૂતસાધન કરતાં જેમ ઉઠી આવેલું ભૂત કબજે ન રહેતાં સા-

ધકને પણ ખાઇ જાયછે, તેવી દશા આ પ્રસંગની સમજવી. વિધેય હસવા લાગે, કબજામાંથી ખસવા લાગે, ઉંચું કે આડું અવગું જોતો હોય તેમ કરી હોઠ ફફડાવી વાતો કરવા લાગે, કે 'રહો પુછીને કહું' એમ કહે, અથવા ચીસો પાડે, જગાડો એમ કહે, ભયભીત થતો લાગે, મારવા આવવા જેવા ચાળા કરે, ટુંકામાં સામાન્ય પ્રયોગપદ્ધતિ કહી ગયા છીએ તેથી વિલક્ષણ કાંઈ પણ કરવા માંડે કે તેને વિસર્જનમાર્જનાદિ પ્રકારથી તરત જાગ્રત કરી થોડા દિવસ પ્રયોગ બંધ પાડી દેવો; પણ નિત્ય કેવલ વિસર્જનમાર્જન શુદ્ધબુદ્ધિથી કર્યા કરવું. વિધાયકે, પૂર્ણ સંકલ્પ અને દઢતા સહિત સ્થિરતા વિના આવા ભયસુધી જતુંજ નહિ. (જુઓ અધિકાર પ્રકરણ). વિધેય કરતાં વિધાયકનોજ આ બધી ગરબડ થવામાં દોષ છે, છતાં પણ કોઈ વિધેય તેવી પ્રકૃતિવાળાંજ હોયછે માટે સામાન્ય નિયમ એવો રાખવો સુતર છે કે જે વિધેયમાં આવી વિકૃતિ જાણાય તે વિધેયને મટાડી કરી ને જતું કરવું ને ફરી હાથ ન લેવું. વિધેય ઘણી વાર તો પોતાનુંજ પ્રતિબિંબ (લિંગદેહ) પોતાની સમીપ જોઈ શકેછે ને ડરેછે, અથવા કોઈ બીજાજ સત્ત્વને કબજે પડી જાયછે; પણ જે સત્ત્વોથી આવે પ્રસંગે તેનો પ્રાણ આકર્ષાયછે તે જુદાજ તંત્રનો વિષય છે એટલે તે માટે જે સૂચનાઓ આપીછે તે ઉપરાંત અત્રે કાંઈ કહી શકાતું નથી.*

પ્રત્યગ્દૃષ્ટિમાં પડેલો પ્રાણ આટલું બધું તોફાન કરતો નથી, પણ વિધાયકના કબજામાંથી ખસી જઈ આનંદમાં મગ્ન થઈ રહેછે, ને પાછા

* જુઓ અગ્રપ્રતિ ૧ (૭)

આવવા ના પાડેછે. તેવી વખતે બહુ જબરા સંકલ્પની જરૂર છે. પા-
પાણુને પણ ખેંચી લાવે તેવું સંકલ્પબલ જોઈએ ને આસમાન તુટી પડતાં
પણ ન ડગે તેવાં દૃઢતા ને ધીરજ જોઈએ, તે બધાં સહિત, વિધાયક,
જેમ કોઈ ચઢેલા પતંગનો દોર તાણી પતંગને નીચે લાવતા હોઈએ તેમ,
યોતાના હાથથી વિધેયના પ્રાણુને બહારથી આકર્ષી અંદર ધાલવા પ્રયત્ન
કરવો; ને વિધેયને જમત કરતા જવું.

વિશ્વદૃષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દૃષ્ટિમાં પડેલાં વિધેયનો પ્રાણુ એક પતંગ જેવો છે.
જુદાં જુદાં આકર્ષણ અને સત્ત્વ, એ પતંગના દોરને તોડવા નાંખેલા
બીજા પતંગોના દોર છે. મૂલ્ય પતંગને કબજે રાખનાર જે દોર તે વિધા-
યકનું સંકલ્પબલ છે. જેવું તે દોરનું સામર્થ્ય તેવું બીજા દોરનું તેને કાપવાનું
અસામર્થ્ય. માટે દોર પાકો રાખવો એજ સર્વ ઉપાયનો ઉપાય છે.*

અન્યપ્રાણી તથા જડપદાર્થમાં પ્રાણુધાન.—૯

૨૬. આધાનપ્રક્રિયા:—પ્રાણુધાનથી માણુસ માણુસ ઉ-
પર જે જે અસર કરી શકાય તે આપણે કહી. માણુસવિના
બીજાં પ્રાણી પણ એજ તત્ત્વના સાધવાથી સાધી શકાયછે.
નાનાં જનાવર જેવાં કે મરઘડાં, સસલાં, કચ્ચુતર, કુતરાં, બી-
લાડાં ઇત્યાદિ, જે જે હાથે કરી સ્પર્શ કરી શકાયછે, તેમને
પાસે બેસાડી થોડીવાર દૃષ્ટિ મેળવી રાખી મૂકવાં, ને વિધા-
નમાર્જન દૃઢસંકલ્પ રાખી તેમના માથાથી તે પૂછડાસુધી

* આ બધાં લય—પ્રાણુવિરોધ તથા પ્રાણુવિગ્રહ—મેં મારાં વિધેયપરત્વે સારી-
પદ અગ્રભવ્યાં છે ને તે ઉપરથીજ બહુ બહુ શોધ કરી અત્રે જે ઉપાય વગેરે કહ્યું છે
તે મેળવેલુંજે મારા અગ્રભવમાં હું વિધેયને હાથે મરતો બચ્ચોહું એટલુંજ નહિ,
પણ વિધેયે સહિસલામત રહ્યું છે, પણ થોડો કાલ તેના શરીરમાં ભરાયેલું દોષ સત્ત્વ
મારાપર પણ અસર કરવા લાગ્યું હતું એ વિચિત્રતા ધ્યાનમાં લેતા જેવી છે.

કરોડના ભાગ ઉપર કરવું. એમ કરવાથી તે પ્રાણી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, અને ધીમે ધીમે અનુવૃત્તિ સુધી આવી જાય છે.

વાધ, સિંહ, સર્પ આદિ વિકરાલ સત્ત્વને કેવલ સંકલ્પપૂર્વક દૃષ્ટિ મેળવવાથીજ સાધી શકાય છે. આપણામાં સામાન્યરીતે એમ કહે છે પણ ખરા કે વાધના સામું જોઈ રહીએ તો તે ઉપર ધસી આવી શકતો નથી. વીછી, સર્પ આદિ કુંકથી પણ તાબે થાય છે. એક પ્રખ્યાત યુરોપીય વિધાયક ગમે તેવા તોફાની ઘોડાને પણ કાનમાં કે નાકમાં કુંક મારી સાધતો. જેમને મુંબઈમાં પ્રખ્યાત 'વિલ્સન' સર્કસ જોવાના પ્રસંગ આન્યો હશે, તેમણે, પાંચ સિંહના પાંજરામાં પેસનાર હબસી, પોતાની દૃષ્ટિ નિરંતર સિંહના ઉપરજ ચોટાડી રાખતો એ ધ્યાનમાં લીધું હશેજ. દૂર બેઠેલાં પક્ષીને કેવલ સંકલ્પપૂર્વક દૃષ્ટિયોગથી સાધી શકાય છે, ને તે તરત નીચે ગબડી પડે છે. *

પણુ આ બધા કરતાં વધારે ઉપયોગની વાત લુગડાં, કાગળ, પ્રાણી ઇત્યાદિમાં પ્રાણાધાન કરવાની છે, કેમ કે તેમાં ભરી

* આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ વિચાર કરવાનું બની આવશે કે આપણા શાસ્ત્રકારો હાલતી ચાલતી વસ્તુમાત્રને પ્રાણી કહે છે તેમાં શો ભેદ રહેલો છે. પ્રાણુ સર્વમાં છે. વિચાર કરશો તો જડવસ્તુ તથા વનસ્પતિમાં પણ તે સમબંધ આવશે. તેમ હોવાથીજ વનસ્પતિના પ્રાણુઉપર ગ્રહોપગ્રહના પ્રાણુની અસર વિચારીને વૈધકના ગ્રંથોમાં, અમુક રોગવાળા પ્રાણુમાટે તે અમુક વખતે ને અમુક ભતિની લેવી એમ ચોખ્ખાંબો કરી હશે એમ લાગે છે. પ્રખ્યાત મહાત્મા પ્યારેસેલસસ લખે છે કે વનસ્પતિની આકૃતિમાંજ તે જે રોગપર કામ લાગે તેની છાપ હોય છે. શો પ્રાણુનો ખેલ ! જે પ્રાણુતરવથી સર્વનો જીવ નિર્વાહ પામે છે, તે કોઈની પણ પાસેથી હરણુ કરવું એ કેવું ગેરવાજબી છે; ને તેમ કરવામાં 'ગાયને જીવ નથી, ને પ્રાણુસને છે' એવી તકરાર બતાવવી એ કેવું આંધળાપણું છે ! જુદા જુદા પ્રાણુનું સ્વરૂપ વિચારતાં માંસાહાર તજવાનાં કાંઈ કારણુ પણ દૃષ્ટિમાં ઉતરશે.

રાખેલા તત્ત્વનું, ખીજને તે વસ્તુ વાપરવા આપી, તેનામાં સંક્રમણ કરાવી શકાય છે. વિધાયકે પોતાના અંગ સાથે પહેરી રાખેલું વસ્ત્ર કે માલા કે કાંઈ હોય તે રોગીને વાપરવા આપવાથી ફાયદો જણાય છે; તેમાંથી અસર ઉડી જતાં વળી ખીજું તેવુંજ કાંઈ આપવાથી તે ફાયદો વધતો જાય છે. એજ પ્રમાણે એકાદ કાગળના કટકાને એક રાત શરીર સાથે કોઈને અમુક મટાડવાની બુદ્ધિ પૂર્વક રાખ્યો હોય, તે વાપરવા આપ્યો હોય, તો વિનિમય બને છે. આવી રીતે અંગ સાથે રાખેલી વસ્તુને લઈ, સામે મૂકી, અમુકને અમુક મટા એવા દૃઢ સંકલ્પ પૂર્વક તે વસ્તુ પર વિધાનમાર્જનવડે વિશેષ તત્ત્વનું આધાન કર્યું હોય, તો અસર વધારે સારી થાય છે. શુદ્ધ આચાર વિચારવાળાં માણસો આવાં પરિણામ જલદી લાવી શકે છે. એ ઉપરથી સમજશે કે કોઈ મહાત્માના અંગનું કાંઈ-ચંદન, કુલ, ભસ્મ ઇત્યાદિ-વાપરતાં ઘણાંને લાભ થાય છે, તેનું રહસ્ય શું છે. તિર્થાદિસ્થાનની મહત્તા પણ એવીજ છે.

પાણીને પણ એજ રીતે વાપરી શકાય છે. એક કાચના કે પીતળના પ્યાલામાં પાણી ભરી તેને એક હાથમાં મૂકી તે ઉપર ખીજે હાથ (ઘણું કરીને જમણો) ઢાંકી રાખવો. એમ થોડી વાર કર્યા પછી, પ્યાલાના પાણીની છેક પાસે રહે તેમ આંગળીઓનાં ટેરવાં ધરતા રહેવાં ને છેવટ માર્જન કરી પાણીમાં કાંઈ ફેંકતા હોઈએ તેમ તત્ત્વાધાન કરવું. બધો વખત અમુકને અમુક લાભ બને એ દૃઢ સંકલ્પની તો જરૂરજ છે. આવું પાણી પી-ધાથી રોગીને સારી નિદ્રા આવી રોગમાં શાન્તિ પડવા લા-

ગેછે. આવી રીતે જીદાં જીદાં પદાર્થ કે પ્રાણીને તત્ત્વવિનિમય માટે વાપરવાનો વિધિ દ્વિગ્માત્ર અત્રે દર્શાવ્યોછે, પણુ યથા-પ્રસંગ બુદ્ધિમાન્ વિધાયકે દેશકાલ તથા વસ્તુસ્થિતિ વિચારી યોગ્ય ઉપાય યોજવો.

દાક્તર એગરી નામના પ્રખ્યાત લેખકના આ વિષયના ગ્રંથમાં અનુવૃત્તિ પ્રકરણમાં નાનાં જીવડાંપર પ્રાણાધાનની અસરનો બહુ રમુજ દાખલો નોંધેલો છે. એ, ખી, સી, ડી, ના છવીસ અક્ષર જેટલાં ગોકળ ગાયનાં જોડકાં લેઇ દરેક અક્ષરનું એકેક એમ પ્રાણાધાન કરી રાખ્યાં. પછી છવીસ અમેરિકા મોકલી ને છવીસ ક્રાન્સમાં રાખી. ક્રાન્સમાં ન્યારે 'એ,' ગોકળગાય પર વિધાન થાય કે તરત અમેરિકામાંની તેને અનુવૃત્ત ગોકળગાય હાલે, તેપરથી જોનાર સમજે કે ફૂલેવાની વાતનો પેહલો અક્ષર 'એ,' છે. આપ્રમાણેનો તાર ચલાવેલો હતો એમ લખેલું છે. પ્રાણાધાનથી શું શું બનેછે !!

સંધાયકપ્રાણવિનિમય—૧૦.

૨૭. રોગોત્પત્તિ:—શરીરમાં રોગનું ઉત્પન્ન થવું એ વિષય જીદા જીદા શાસ્ત્રવાળાનો જીદો જીદો અભિપ્રાય છે. આ તંત્રવાળા જે ધારેછે તેજ અત્રે પ્રસ્તુત છે. રોગ એટલે શરીરના તંત્રમાં કાંઈ પણુ વિક્રિયા થવી તે; અને તંત્ર બધું પ્રાણુને આધીન છે, એટલે પ્રાણુમાં જણાતો જે તત્ત્વ બગડ્યાનો વિકાર તેજ રોગ. આવા વિકાર સ્થૂલ દેહમાંજ જણાય એવો નિયમ નથી, લિંગદેહપર્યંત પણુ તેની અસર પૂહોચી જાયછે. સ્થૂલમાત્રમાં પડેલો રોગ સુખસાધ્ય છે, અને સૂક્ષ્મ કે લિંગપર્યંત ગયેલો રોગ કષ્ટસાધ્ય, અથવા અસાધ્ય પણુ છે. રોગના

સ્થાનપરત્વે વિચાર કરી બે ભેદ માન્યાછે: વ્યાધિ એટલે સ્થૂલને લાગેલો રોગ; અને આધિ એટલે લિંગને વળગેલો રોગ. ત્રિભે ભેદ ઉપાધિનો પણ આ તંત્રમાં માન્ય છે. પણ ઉપાધિનો અર્થ એવો રાખ્યોછે કે કોઈ અન્ય સત્ત્વથી પ્રાણુનું વિકાર પામવું; એમાં ભૂતઆદિ વળગાડનો તથા સર્પ વીછી આદિ ઝેરનો સમાવેશ છે. પ્રાણુમાં વિકૃતિ થવાથી રોગ થાયછે ત્યારે, તે પ્રાણુને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં લાવી શકાય, અથવા સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય તેમ સચવાય, તો રોગ શાન્ત પડે, કે ઉત્પન્નજ ન થાય, એ સ્પષ્ટ છે. આ તંત્રવાળા કોઈ રોગને અસાધ્ય માની તજ દેતા નથી; અને વિશેષે કરી અસાધ્ય મનાતા રોગો પરજ વધારે પ્રયોગ કરેછે, ને તેમાં ધણીવાર જય પામેછે.

ઉપાધિમાં જેમ વળગાડ વગેરેનો સમાવેશ કર્યો; તેમ આધિમાં માનસિક રોગજ સમાવેલા જાણવા. મન અને બુદ્ધિઆદિ અંતઃકરણના જે જે વિકાર તેને આધિ સંસા કલ્પી-છે. એ બેના મિશ્રણથી કે આધિને આધિના મિશ્રણથી થતા રોગપણુ આધિમાંજ ગણીશું. ગાંડાપણું, બેભાન, શૂન્યતા નિરાશા; તેમજ મિશ્રરોગ દ્રેફરં (હીસ્ટીરિઆ), વાયુ, એવા બધા આધિમાં લેખાયછે. ખીજા વ્યાધિ છે. વ્યાધિ પણ બે પ્રકારના છે: જેમાં શરીરના અવયવોનાં કર્મમાત્રમાંજ ગરબડ થઈ હોય તેવા તાવ, ચુંક, સંધિવા, ઇત્યાદિ; અને જેમાં કોઈ અવયવ નાબુદ થવાથી અડચણ થઈ હોય તેવા, હાડગંભીર, નઠારાં ત્રણ, ઇત્યાદિ. એક પ્રકારને આપણે આગંતુક વ્યાધિ

કહીએ, ને બીજાને નિત્ય કહીએ. આ વ્યવસ્થા વૈદ્યકશાસ્ત્ર-પ્રમાણે હોવા નહોતી, પણ આપણે હવે જે ફહેવાનું છે તે માટે લક્ષમાં રાખવાને પૂરતી છે. આધિ તથા ઉપાધિ અને આગંતુક વ્યાધિ એ પ્રાણુવિનિમયથી સુસાધ્ય છે; અને નિત્યવ્યાધિ પ્રાણુવિનિમયને પૂરેપૂરા તાબે નથી, જે કે તેમાં પણ જરા શાન્તિ વળે એટલો સંભવ છે. નાડીતંત્રના બગડવાથી થતી માનસિક ગરબડવાળા રોગ, તથા તાવ, સંધિવા એવા રોગ પ્રાણુવિનિમય કરવાથી ટળે છે; ગયેલા અવયવોને લીધે થયેલા છેવટના ક્ષયવગેરે રોગ તેમ મટતા નથી, ગયેલાં હાડકે અંગો ફરી આવતાં નથી. નહારાં પ્રાણુ વગેરેને અંગુર આવવામાં પ્રાણુધાન સારી મદદ કરે છે, પણ તે જરૂર મટેજ એવો નિશ્ચય જણાવવામાં નથી આવતો.

નિદ્રા ન આવતી હોય તેવામાં, અથવા પીડા પામતા કોઈ શરીરના ભાગમાં (જેમ કે માથું દુખવું, કળતર થવું ઇત્યાદિ) પ્રાણુધાન બહુ ફાયદો કરે છે. બહારપણું, તોતડાપણું ઇત્યાદિ પણ આગંતુક કારણોથી થયાં હોય છે તો જલદી મટી જાય છે. રોગની ઉત્પત્તિ તથા દોના શમનનો પ્રકાર એ વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવાનું આ સ્થલ નથી, એને માટે બીજા તેજ વિષયના ગ્રંથો વાંચવા જોઈએ. સામાન્ય નિયમો લક્ષમાં આણવા-માટે અત્રે આટલી સૂચનાઓ કરી છે તે પૂરતી છે.

પ્રાણુવિનિમયથી રોગને શમાવવા પ્રયત્ન કરતાં ઔષધ નજ વાપરવાં એમ નથી; ઉલટું ઔષધને પણ પ્રાણુધાન કરી વાપર્યું હોય તો બહુ ગુણુ આપે છે: એટલે ઉભય સાથે ચાલતાં હોય તો હરકત ન સમજવી.

પ્રાણુવિનિમયના રોગશાન્ત્યર્થ પ્રયોગોમાં વિધાયકના તનમનની શુદ્ધિ, સંકલ્પની દૃઢતા, નિઃસ્વાર્થ પરમાર્થ બુદ્ધિ, અને વિધેયની દૃઢ આસ્તા, એજ મુખ્ય જરૂરનાં છે. જેમ અને તેમ વિધેયની આસ્તા વધે, તથા તેને જલદી મટશે એવો તેના મનમાં ભરોસો ઉભેરાતો જાય, તેવી રીતિ કૃતિ વિધાયકે આદરવી. વિધેયને જેમ દૃઢ આશા થતી જાય, અર્થાત્ તેનામાં કહી ગયા છીએ તેવી અવિધેયતા પ્રાપ્ત થાય એવી પ્રબલ પ્રાણુશક્તિ વધવા માંડે, તેમ ફાયદો સમજવો. તત્ત્વમાં બિગાડ થવાથી થયેલા રોગને સર્ક્યાપિ મહુત્ત્વ જેમ તેમ પણ દૂર કાઢવા મથવુંજ રહેછે, તેમાં આવા પ્રકારની સહાય થઇ જાય એજ ઉદ્દેશ રાખવો, એટલે આરામ થવામાં વાર લાગશે નહિ. વળી રોગીની આસપાસ જે માણસો વગેરે રહેતાં હોય તેના પ્રાણુનો સ્વભાવ પણ તપાસવો જોઇએ. રોગીને અનુકૂલ ન હોય તેવા પ્રાણુવાળાં માણસ પાસે ન રાખવાં. આમ અનૈક વિચાર કરી યુક્તિપ્રયુક્તિથી તત્ત્વનો બિગાડ સમારવા બુદ્ધિમાન વિધાયકે યોજના કરવાની છે. એમાંજ અમુક નિયમો ખાંધી આપવા કઠિન છે.

ઉપાધિ એટલે વળગાડ આદિ જે કક્ષાં તે, રોગના લક્ષણમાંથી સમજવાનાં છે. વળગાડ છે એમ સમજાય તો પ્રયોગ તેવી બુદ્ધિથી કરવાનો છે, ને ભરાયેલા સત્ત્વને દૂર કરવામાં વિધાયકની શુદ્ધતા, પરમાર્થબુદ્ધિ, અને પત્થર તોડે તેવો સંકલ્પ એનીજ અપેક્ષા છે. સૂર્પાદિદંશ માટેના પ્રયોગ સુપ્રસિદ્ધજ છે, ને તેનું રહસ્ય, આગળ કહેવામાં આવી ગયું છે.

૨૮. સંધાયકપ્રયોગ:- ચમત્કારિક પ્રયોગો વિષેના વર્ણનમાં પ્રસંગે પ્રસંગે જુદા જુદા વિષયના સંધાયક ઉપયોગ પણ લખી ગયોહું, એટલે તે, અત્રે ફરી ગણાવવાની જરૂર નથી. માર્જનોના પ્રકાર, તથા તત્ત્વવિનિમયનાં જુદાં જુદાં સાધન એ સર્વે કહી ગયોહું.

સંધાયક પ્રયોગોમાં ડુંક, તથા થુંક, અને માર્જન, ચંપી

વગેરે સારાં કામ લાગે છે. જે ભાગ કળતો હોય તે ભાગપર ટુંક મૂક્યાં કરવાથી આરામ લાગે છે; બળેલા, કે કપાયલા ભાગ વગેરેમાં થુંકનો પણ ઉપયોગ શાન્તિદાતા થાય છે.

માર્જન કરવામાં અહીં થોડો પ્રેરકાર ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. શરીરે હાથ ન અડે તેમ માર્જન કરવું એવો નિયમ કલ્પો છે તે સંધાયક પ્રયોગમાં આવશ્યક નથી. એમજ, માર્જન કરતાં, પાછો હાથ વાળીને માથાપર ફેંકવા જેવું કરવાનું કહેલું છે તે રોગ દૂર કરવાના પ્રયોગોમાં કરવાનું નથી. એમાં તો બાજુ શરીરમાંથી કાંઈ ખેંચી લેતા હોય એ તેમ માર્જન કરતા આલ્યા જવું, ને છેડે જતાંજ હાથમાં, કાંઈ ભરાયું હોય તેમ હાથ, સંભાળીને ખંખેરી નાંખવો. ખંખેરતાં સંભાળવાનું એ છે કે તે ખંખેરાયલી અદૃશ્ય વસ્તુ વિધાયકને પોતાને, કે કોઈ પાસે એહું હોય તેને, કે કોઈને વાપરવાની વસ્ત્રાદિક વસ્તુ હોય તેને, લાગી ન એસે. શરીરમાં રોગની પ્રવૃત્તિ, ઉપર તરફ તથા ઉંડા ઉંડા પેસવા તરફ રહે છે, ને નિવૃત્તિ એટલે નીકળવું, ઉપરથી નીચે તથા અંદરથી બહાર એમ રહે છે, માટે રોગશાન્તિમાં, માર્જન, ઉપરથી નીચે તરફજ કરવું. એ પ્રમાણે માર્જન કર્યા પછી, કેટલાંક માર્જન ફક્ત કાંઈ આપતા હોય એ તેવી બુદ્ધિથીજ, રોગીને જલદી આરામ થાય એવા સંકલ્પ સહિત, કરવાં—ન હાથ ખંખેરવા, કે ન કાંઈ ફેંકવા જેવું કરવું.

માર્જન કરવાનો નિયમ ઉપરથી નીચે એમ કલ્પો છે, પણ વિષાદિ પ્રસંગે, નીચેથી ઉપર એમ ક્રમ બદલી, પેટ તથા છાતીના ભાગપર માર્જન કર્યાથી ઉલટી કરાવી શકાય છે માટે તે પણ પ્રસંગે વાપરવા ચુકવું નહિ.

એશુદ્ધિ જેવા પ્રસંગોમાં તદ્દયના ભાગપર ડુંકનો પ્રયોગ કરવો.

આવી રીતે માર્જનાદિ કેટલા વખતસુધી ચલાવવાં, તથા દરરોજ કેટલી વાર કરવાં એ બધું વિધાયકે વિચારી યોજના કરવી. પ્રતિ પ્રયોગવખતે પ્રયોગ પૂરો થાય કે બહુ સંભાળથી હાથને થંડા કે ગરમ પાણીથી સાફ ઘોઈ નાંખવા. તે પછી-થીજ પ્તીજ રોગીને હાથ લેવો હોય તો લેવો. ખીજે રોગી લેવાનો ન હોય તોપણુ હાથ ઘોવા ચુકવું નહિ. આવી રી-તીનો આ માર્જનમાં ફરક છે તે સંપૂર્ણ લક્ષમાં રાખી ધ્યવ-હાર કરવો. આ પ્રયોગોમાં વિસર્જનમાર્જન કરવાનું પણુ નથી. રોગી નિદ્રામાં પડી જાય કે તેને એકાંતસ્થળે મૂકી ચાલ્યા જવું, ને તેને પોતાની મેળેજ જાગત થવા દેવો; વચમાં કોઈ તેને અડકી પ્રાણુવિરોધ પેદા ન કરે તેનો બંદોબસ્ત રાખવો.

વાટકાપના પ્રયોગવખતે તો વિધેયને મૂર્છાસુધી લેઈ જવો, બાકી તેટલે જવાની જરૂર નથી. અમુક રોગવાળાં છેક વિ-શ્વદષ્ટિસુધી પણુ સ્વતઃજ જાયછે તે કહી ગયેલોછું. જ્યાં એમ બની આવે ત્યાં, રોગીની પોતાનીજ પાસે પોતાની સા-રવાર સંબંધે વિચાર અપાવવો, એ પણુ સૂચવી ગયોછું.

જડ પદાર્થો, વસ્ત્ર, કાગળ, પાણી ઇત્યાદિકારા વિનિમય કરવાની રીતિ કહી ગયા છીએ, તે પણુ આવાં સ્થલોમાં કામે લગાડવી. શરીરમાત્રમાં વ્યાપેલા વ્યાધિ માટે તો વસ્ત્ર પેહે-રવા આપવું કે તત્ત્વ ભરેલી કોઈ વસ્તુ હૃદય ઉપર રખાવવી,

પાણી પાવું; પણ અમુક ભાગનેજ કળતર હોય તો તેટલા ઉપર કાગળ કે વસ્ત્ર બંધાવી દેવું. તાવ જેવા પ્રસંગે પ્રસ્વેદ-માટે પ્રાણુધાન કરેલું ગરમપાણી કામે લગાડવામાં આવે છે એપણુ લક્ષમાં લેવા જેવી વાત છે. પંચધાતુનાં માદલીયાં, કે હાલમાં વપરાતી 'કુપર્સબેટરી' વગેરે પણ, તે તે પદાર્થની સ્વાભાવિક પ્રાણોત્પાદક શક્તિને લીધે, પ્રાણુતત્ત્વને સુધારવાના રસ્તા છે. આવી રીતે યુક્તિપ્રયુક્તિ વિચારી, વિધાયકે વિનિમય કરી શાન્તિ પમાડવા મથવું.*

પ્રાણુતત્ત્વના આવા ઉપયોગ કરી ઘટર માણુસોના રોગની શાન્તિ કરી પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ શોધાયો છે. પોતે જાતેજ પોતાના પ્રાણુનું ચાલન કરી જાણે તો વ્યાધિ, વ્યાધિ સર્વ, જીદાં જીદાં પ્રાણુયામાદિથી, તથા સ્વરસંધાનથી, ઠાળી શકે. પ્રાણુયામનો વિષય ધણો ગહન તથા બહુ વિકટ છે, ને તે યોગશાસ્ત્રના પૂર્ણ અભ્યાસવિના હાથ થાય તેવો નથી, માટે તેવિષે અત્રે કાંઈ બોલવું અપ્રસ્તુત છે. સ્વરમાટે જીઓ અનુપૂર્તિ ૩.

* પ્રાણુવિનિમય કરતું આપવાનો પ્રાણુ ઠર્યો. હવે પ્રાણુશાસ્ત્રનું ચર્ચાર્થ જ્ઞાન હોય તો રોગીનો વ્યાધિ કર્યું તત્ત્વ બગડવાથી ને પ્રાણુ કથી નાડીમાં વૃદ્ધિવાથી થયો છે તે જાણી, પોતાના પ્રાણુને યોગ્ય નાડીમાં લાવો, યોગ્ય તત્ત્વનો ઉઠાવ કરી વિનિમય કર્યો હોય, તો વ્યાધિ જરૂર શમે. એમજ રોગીને અમુક સ્વરાદિ અલાવવાની યુક્તિ બતાવીને પણ તેનો રોગ મટાડાય. પણ આ વાત આપણા મહાયોગી વિના કોઈ ચર્ચાર્થ જાણવું નથી. પાશ્ચાત્ય શોષકો એટલે સુધી પૂહોત્તી શકયા નથી, એટલે સામાન્યતઃ શુદ્ધિ રાખવાની તથા પરમાર્થબુદ્ધિ રાખવાની જે તે વારંવારે ભલામણ કરવામાં આવે છે તેજ હાલ તો પૂરતી છે. એથી પણ વિષાયકના પ્રાણુની સ્થિતિ વિધેયને બેઠવ્યે તેવી અનુકૂલ ધર્મ બહુ ગુણુ કરનારી થાય છે. વિરોધ વિચાર માટે જીઓ અનુપૂર્તિ ૩.

અનુપૂર્તિ.

૧

‘એસ્મેરિઝમ’ના પ્રયોગનું સ્વરૂપ સમજવી જતાં, પ્રાણના પ્રયોગથી તે બને છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ‘એસ્મેરિઝમ’ કરવાની જુદી જુદી રીતિ પ્રમાણે તેને જુદાં જુદાં નામ કોઇ કોઇ પાશ્ચાત્ય શોધકોએ આપ્યાં છે. ‘એનિમલ એસ્મેરિઝમ,’ ‘હીપ્રોટીઝમ,’ ‘સ્ટેટુવોલાઇઝિંગ,’ ‘સાઇકોલો બર્ધ-ઝિંગ,’ ‘ઇલેક્ટ્રીકલ સાઇકોલોજી,’ ‘ફેસિનેશન,’ ‘આયોલોબર્ધઝિંગ,’ ‘અનકોન્શીઅસ સિરીબ્રેશન,’ ઇત્યાદિ ‘એસ્મેરિઝમ’ નાંજ ન્યૂનાધિક રૂપાંતર, જુદા જુદા હેતુથી જુદાં જુદાં નામ પામેલાં છે; એટલે તે પ્રત્યેકનું પૃથગ્વિવેચન કર્યું નથી. પણ એસ્મેરિઝમથી જરાક અન્ય પ્રકારવાળાં બીજાં કેટલાંક તંત્ર પણ પાશ્ચાત્યદેશોમાં આજકાલ પ્રચલિત છે, ને તેમનો અધ્યાત્મવિદ્યા-પ્રાણવિદ્યા-સાથે નિકટ સંબંધ છે, માટે તેમાંનાં કેટલાંકનું ટુંકામાં સ્વરૂપ કહું છું.

૧. સોન્નામ્બ્યુલિઝમઃ-નિદ્રા જાગરણ-અર્થાત્ માણસનું નિદ્રા-માં છતાં, ઉઠીને ફરવું, કામ કરવું, ને તેનું જગ્યા પછી જરા પણ સ્મરણ ન રહેવું તે. આવી શક્તિ આણી આવતી નથી, પણ અમુક શરીરસ્થિતિવાળાં માણસોમાં તે સ્વાભાવિક હોય છે. એ શક્તિના પૂર્ણ અવલોકનમાંથીજ ‘એસ્મેરિઝમ’માંની વિશ્વદૃષ્ટિ આદિ વાતો ઉપર લક્ષ ખેંચાયલું છે; તથા મૂલે ‘એસ્મેરિઝમ’ના પ્રયોગોની ઉત્પત્તિને બહુ સબળ ટેકો મળ્યો છે. માણસો સુઈ જાય છે, ઉઘે છે, ને પછી ઉઠીને ઉભાં થઇ ફરે છે હરે છે, એટલુંજ નહિ પણ જગતી અવસ્થામાં ન કરી શકે તેવાં વિકટ કામ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે કરી દે છે. ગ્રંથકારોએ પોતાના ગ્રંથનાં અધુરાં રહેલાં પાનાંને પાનાં આવી સ્થિતિમાં લખ્યાં છે, કોઇ ગુંચવણવાળા પ્રશ્નના ખુ-

લાસા આવા વખતમાં ઠાંકી લીધાછે, સામાન્ય કર્મકારોએ દળવા ખાંડવા કે ભરવા સીવવાનાં કામ પણ કરી લીધાં છે; અને સર્વે પાછાં સુઈ જઈ સારી રીતે ઉધ્યાંછે, ભગીને પોતાનાંજ કામો ભેતાં તે સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યાંછે, કોઈએ દેવની, કોઈએ ભૂતની પોતાને સહાયછે એમ કહનાઓ કરીછે. આપણા લોકોમાં ધણીએક સ્ત્રીઓને સારાં ભૂત વળગ્યાની વાત ફેલાયછે, ને લોક ફેલેછે કે રાતમાં આવીને તે ભૂત દણી ભયછે, કામ કરી ભયછે, ઈત્યાદિ; પણ તે સ્ત્રી પોતેજ તે કામ કરનાર ભૂત હશે તો કોણુ ભલેછે. આવી સ્થિતિમાં ફરતાં કે કામ કરતાં મળુસોને જેવાથી નક્કી થયુંછે કે માણસમાં સ્વાભાવિકરીતે પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ ખુલી જવાથીજ આ બધા પ્રસંગ આવેછે, ને એજ ઉપરથી કૃત્રિમ વિશ્વદૃષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દૃષ્ટિના પ્રયોગની સૂચના થઈછે.

૨. થોટરીડિંગઃ—વિચારકલન—અર્થાત્ સામા માણસના મનમાંની વાત ફેલેવી. આ શક્તિ પણ ધણાંએક સ્ત્રીપુરુષમાં સ્વાભાવિક દીકામાં આવીછે; છતાં તે કેળવી પણ શકાયછે. એમાં ધણેા ચમત્કાર નથી, કેમકે એ અનુવૃત્તિને મળતો પ્રાણતત્ત્વનોજ ખેલ છે. એક માણસ બીજાને કોઈરીતે પણ યોગ કરી, પછી તેને કાંઈ વાત ધારવાતું ફેલેછે, ને તે વાતવિષે બહુજ તક્ષીનતા રાખવા વિનવેછે. પોતે સ્થિરતા પકડી ખૂબ વિચારેછે, કે તરતજ પોતાના મનમાં વિજ્ઞાનીના ઝબકારાની પેઠે ધારેલી વાત સ્ફુરવા મૂંડેછે. જેવી જેની શક્તિ તેવી, તેની, ખારી-કાઈથી બધી કે થોડી વાત સમજવાની પણ શક્તિ. આ પ્રયોગ પણ યુરોપ, અમેરિકામાં આજ કાલ ખુબ ચાલેછે. જે એક વર્ષપર ખુંબઈમાં કુંબરલેંડ નામે માણસ આવ્યો હતો, તે આવા પ્રયોગ કરતો. આપણાં શાસ્ત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરશે તો એથી વધારે ચમત્કારિક બાબતો ધ્યાનમાં આવશે. સ્વરશાસ્ત્ર જાણનારા, જે તત્ત્વપરીક્ષા સુધી પહોંચ્યા હોયછે તે, વિચાર કલનમાટે જે મહેનત પડે, તે બધી મહેનત સિવાય, પૂછતાની સાથેજ તત્ત્વ તપાસીને ધારેલી વાત કહી શકેછે. યોગીઓ વિચારમાત્ર-

થી વાતો કરેછે. આ વાત કૃત વાતજ નથી, કેમકે તે બાબતના ગ્રંથોમાં એ શક્તિ કેમ મેળવી શકાય તેની ચથાર્થ પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ રીતે આપેલીછે.

૩. ફ્રેનોલોજી:—મસ્તિષ્કવિદ્યા:—અર્થાત્ માણસના અંતઃક-
રણમાં જે જે વૃત્તિઓ થાયછે, તેનાં નિયતસ્થાન માણસના મગજમાં
સ્થાપેલાંછે એ જણાવનારી વિદ્યા. ક્રોધ, લોભ, દ્વેષ, સ્નેહ, ખુશ્કિ,
ભક્તિ, હાસ્ય, રોદન, ઇત્યાદિ, પ્રત્યેક વાતનાં જુદાં જુદાં સ્થાન, આં-
ખોની ભમરો આગળથી તે બોચી સુધીની બધી ઉપરની ખોપરીમાં
નિયમિત્ત્વે એમ સિદ્ધ થયું છે. ઉદાહરણ તરીકે કહીએ કે કાનની પાછળ
ને જરૂર કાનની ઉપર તરફ દ્વેષનું સ્થાનછે, માથાની બરાબર વચમાં ભ-
ક્તિનું સ્થાનછે, કાનથી આંખ તરફ અને કપાલના ભાગ આગળ ગાનનું
સ્થાન છે, બુકુટી અહંતાનું સ્થાન છે, ઇત્યાદિ. તે તે સ્થાન ઉપર, પ્રા-
ણવિનિમય પ્રયોગનીપેટે, અંગુલીગુચ્છથી તરવાધાન કરતાં, તે તે વૃત્તિ
જમત થઇ, તે વૃત્તિથી વિરુદ્ધ વૃત્તિએ કરેલાં રોગાદિને શમાવેછે. પ્રા-
ણવિનિમયથી મૂર્છિત થયેલા માણસના માથાનાં સ્થાનને ધીમેધીમે
આંગળીથી દાબતા જઈએ તો તે તે વૃત્તિનો આવિર્ભાવ તરત જણાયછે.
આમાં વિધાયકની અનુવૃત્તિનો અંશ નથી એ મેં મારી જતે અનુભવી
જેયુંછે. મને, આવીકોઇ વિદ્યા છે એમ ખબર હતી, પણ સ્થાન ખબર
ન હતી. પ્રયોગ વખતે તે સ્થાનો જણવાની ઇચ્છાથી વિધેયના માથાના
ગમે તે ભાગે મેં તપાસવા માંડયા; અને એમ કરતાં જે સ્થાન મને જ-
ડયાં, તે મસ્તિષ્કવિદ્યાના ગ્રંથોમાં, મેં પછીથી જ્ઞેયાં, તેને બરાબર મળ-
તાં આયાં. આ ઉપરથી પણ નિશ્ચય થાયછે કે અનુવૃત્તિની ગરબડ-
થી આ તંત્ર પેદા થયેલું નથી. આ તંત્ર સંબંધી ઘણા ગ્રંથોછે, તેમજ
માટીનાં બનાવેલાં માથાં સ્થાન સહિત તૈયાર મળેછે, જે સર્વ જ્ઞેવાથી
વધારે સમજ પડશે. માણસનું માથું, તેને આપણાં શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્માંડ
કહ્યુંછે, ને બાહ્ય બ્રહ્માંડની બધી લીલા આંતર બ્રહ્માંડમાં પણ બતાવી છે.
ચોગશાસ્ત્રવાળા કેવલ પ્રાણાયામના જુદા જુદા પ્રકારે બ્રહ્માંડમાં સ્થિર
થઈ અસાધ્ય વ્યાધિઓને ટાળી શકેછે, બહુકે મોતથી પણ જીવી જાયછે ।।

આ તંત્રને અનુસરવું, તથા તરતજ ક્ષહેવામાં આવનાર 'સાધકોલોછ' ની ઉત્પત્તિ થયા પછી જાણાયલું, 'સારકોનોમી' નામનું અતિ ઉપયોગી તંત્ર છે. તેમાં એમ જાણાયું છે કે માયામાં જે વૃત્તિઓનાં સ્થાન છે, તેને મળતાં સ્થાન, શરીરમાં, એટલે હૃદય તથા છાતી અને હાથના ભાગમાં પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે હાથના ઉપલા ભાગમાં બલનું સ્થાન માન્યું છે, ને હૃદયમાં પ્રેમ, ભક્તિ, સ્થિરતા, સત્યતા આદિ સ્થાન માન્યાં છે. એ ઉપરથીજ કોઈ સાથે લઠતાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે હાથ ઠાકીએ છીએ, ને કોઈને પોતાનું ક્ષહેતાં, કે સોગન ખાતાં, હૃદય પર હાથ મૂકીએ છીએ, એવું તે તંત્રવાળા બતાવે છે. ક્રેનોલોછ તથા સારકોનોમીના રોગશાન્ત્યર્થે સારો ઉપયોગ થાય છે. પણ તે માટે તે તંત્રોનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે.

આ ઉભયતંત્ર ઉપરથી, 'ક્રીઝીઓઓમી' જેમાં આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણેનાં સામુદ્રિકલક્ષણોનો સમાવેશ કરી શકાય, તે પેદા થયેલી છે. શરીરનો બાંધો, મુખની આકૃતિ તે બધા ઉપરથી માણસની વૃત્તિ પરાક્રમ ઇલાદિ કલ્પી શકવું તે એ વિદ્યાનો વિષય છે. હાથ જેવાની વિદ્યા પણ જન્મ પામી છે.

૪. સાદ્કોમેટ્રી—આત્મપરીક્ષા:—અર્થાત્ પ્રતિવસ્તુને આત્મા-વાસ્તવિકરીતે પ્રાણુ-છે, તે ઉપરથી તે વસ્તુના સ્વરૂપને સમજવાની શક્તિ. એમ માન્યું છે કે આકાશતત્ત્વ સર્વવ્યાપી છે, ને તે આકાશતત્ત્વમાં પ્રતિવસ્તુવિચારઆદિનું પ્રતિબિંબ રહે છે. વસ્તુમાત્રનાં જેમ દૃષ્ટિએ પડે તેવાં સ્થૂલ શરીર છે, તેમ દૃષ્ટિએ ન પડે તેવાં અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ શરીર પણ છે. એ સૂક્ષ્મ શરીરમાં જે આકાશયુક્ત પ્રાણુ છે, તેમાં તે તે વસ્તુ પર લાગતા સંસ્કાર સંચિત થઈ રહે છે ને ન્યારે જેવા હોય ત્યારે તેવી દૃષ્ટિ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવાં માણસ જેમ શકે છે. કોઈ એક વસ્તુનો કે પથરાનો ટુકડો તેવા માણસને આપતાં તે, એ વસ્તુ કે પથરાનો તમામ ઇતિહાસ ક્ષહે છે, તેના વાપરનારનો ઇતિહાસ પણ કહી આપે છે, ઇલાદિ.

કોઇ ધરમાં પણ જે જે માણસ વસ્ત્યાં હોય, ત્યાં જે જે આચાર વિચાર બન્યા હોય, તે આવી શક્તિવાળાં માણસ તે ધરમાં ખેસી જણી શકેછે. આ બધો એક પ્રકારની વિશ્વદૃષ્ટિનો ચમત્કાર છે, ને પ્રાણ તથા આકારા તરવના પરાક્રમનો ગુપ્ત ભેદ છે. આ શક્તિ પ્રતિ મનુષ્યમાં છે, પણ કેળવણીવિના જણાઈ શકતી નથી. વિધેયનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે તેવાં કાંઈ લક્ષણવાળા કોઇ માણસને સ્થિર કરી સુવાડવો કે ખેસાડવો, અને કોઈ ચીજ, જેનો ઇતિહાસ કે કાંઈ તેના સમજવામાં ન હોય, તે તેને આપવી, તેણે આંખો મીચી ચિત્ત સ્થિર કરી પેલી વસ્તુ ભૂકુટીએ લગાડી રાખવી. પછી કલ્પના જરા પણ કરવી નહિ, પણ સ્વતંત્ર રીતે મનમાં જે તરંગ ઉઠે, જે સૃષ્ટિ જણાય, તે કહ્યાં જવી. સાંભળનારે તે બધું નોંધી રાખી તે વસ્તુના ઇતિહાસ જેડે મેળવતા જવું. આમ કેળવતાં કેળવતાં આ શક્તિ સારી ખીલેછે.

આ વિદ્યાનો શોધ કરનાર ડાક્ટર યુકેનન એમ, ડી, અમેરિકામાં હાલ હયાત છે, ને તેની પત્નીમાં આ શક્તિનો જખરો આવિર્ભાવ છે. સન ૧૮૪૦ માં તે ડાક્ટરનેજ ખીરાપ એક નામના ધર્મગુરુએ કહ્યું કે “હું ન્યારે અંધારામાં પણ મારા કમાડના પિત્તળના હાથાપર અજાણતાં પણ હાથ મૂકુંછું ત્યારે મારા મોંમાં પિત્તળનો સ્વાદ આવેછે.” આ ઉપરથી યુકેનનને આગળ શોધ કરવા મન થયું ને તેણે આજ ૪૦ વર્ષમાં આ વિદ્યા યથાર્થ જોઈ કરી સારા સારા ગ્રંથો લખેલાછે, જે જેથી વધારે સમજશે. ડેન્ટન નામના શોધકનો આજ બાબતના પ્રયોગોનો મૂહોટો ગ્રંથ છે તે પણ જોવા જેવો છે.

૫. ક્રોમોપથી:—રંગરસાયન—અર્થાત્ ઔષધમાત્ર તેના રંગના બલથીજ રોગ હરી શકેછે, બાકી તેનામાં કાંઈ શક્તિ નથી એમ ખતાવવાનું તંત્ર. ડાક્ટરે જે સામાન્ય રીતે દવાના પ્રયોગ કરેછે તે ‘એલોપથી’ કહેવાયછે; વિષય વિષમૌષધમ્ એવા કાંઈક નિયમે દવા કરવાનું તંત્ર ‘હોમીઓપથી’ ને નામે હાલમાં અત્રે જણાવા લાગ્યુંછે, ને આપણા વૈદ્યકમાં

તો સુપ્રસિદ્ધજ છે; તેમજ 'દેરાપથી,' 'હાઇડ્રોપથી' આદિ તંત્રો જે આપણા દેશમાં તો પ્રાચીનકાલથી સુપ્રસિદ્ધ છે, તે પાશ્ચાત્યદેશમાં આજકાલ નીકળ્યાં છે. મૃત્તિકા માત્રના પ્રયોગથી, કે જલ માત્રના પ્રયોગથી રોગ શાન્તિ એ, એ જે તંત્રોનો વિષય છે. એજ પ્રમાણે શોધકોના અથાગ શ્રમમાં, અમેરિકાના ડાક્ટર એપિઠ નામના ગૃહસ્થે 'કોમોપથી' હાલમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે; ને તે વિષયના સારા ગ્રંથો લખી, તેના પ્રયોગને અનુકૂલ ચંત્રાદિ પણ બનાવ્યાં છે. તેનો સિદ્ધાન્ત એજ છે કે રંગના જુદા જુદા યોગથી જુદાં જુદાં દરદો મટે છે. સૂર્યના તાપમાંથી તે વિદ્વાન બધી શક્તિ ગ્રહણ કરે છે. અમુક રંગની શીશીમાં પાણી ભરી અમુક રીતે તાપમાં રાખ્યાથી તેમાંનું પાણી અમુક ગુણવાળું બને છે, એ તેના પ્રયોગની પદ્ધતિ છે. તડકામાં શરીરના અમુક ભાગ અમુક વખત રાખવાથી અમુક રોગ મટે ઇત્યાદિ પણ તે તંત્રનો વિષય છે.

એ બાબત વિશેષ વાત તે તે ગ્રંથાદિથી જાણવી, પણ અત્રે બહુ અગત્યની એક વાત લક્ષમાં આણવાની છે. રંગ એજ રોગને ટાળનાર, અને તે માટેનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું મહારથાન સૂર્ય, આ વાત શું સૂચવે છે? પ્રાણ અને તત્ત્વદ્વારા તેના રંગનું બદલાવું, તથા સૂર્ય એ સર્વ પ્રાણનું આધિપત્ય, એ હું બતાવી ગયાં છું. આપણા વેદથી માંડીને તે તંત્ર માત્ર સુધી અને મુખ્યત્વે સ્વરશાસ્ત્રમાં એનું એજ બતાવેલું છે તે કેટલું ખરૂં છે એ માનવાનો સમય હવે પણ પાસે આવ્યો ગણાશે? વળી પ્રાણના જુદા જુદા પ્રયોગથી એટલે તેનાં તત્ત્વના રંગ ફેરવવાથી રોગ શાન્તિ થવાનો સંભવ વિચારી, યોગાભ્યાસીઓની કૃતાર્થતામાં પણ કાંઈ મળ્યા રહેશે !!

૬. જેનિટોલોજી:-જનનવિદ્યા:-અર્થાત્ પ્રજનની આકૃતિ તથા મનશક્તિ ઉપર માતાના મનોભાવની અસર. ડાક્ટર એપિઠના નામના અમેરિકન વિદ્વાનના એક ગ્રંથમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. પ્રબલ નિર્બલ પ્રાણવાળાંના સંબંધમાંથી કેવી પ્રજા થાય તથા માતાનો પ્રાણ

ને વિચારમાં લીન હોય તેની અસર ગર્ભ ઉપર કેવી થાય, એ ત્યાં સમ-
ભવેલું છે. અસાધારણ જન્મ થાય છે, સર્પ જેવા ગોળા અવતરે છે, જે
ચાર હાથ માથાં હોય છે, તે બધી વાત, કોઈ ઉચ્ચ મનોભાવના આધારથી
સ્પષ્ટ કરી છે. પતિપત્નીના સ્નેહ ને પ્રેમના ઉપર બહુ આધાર બતા-
વ્યો છે. વિશેષ હકીકત તેના ગ્રંથમાંથી મળશે, પણ આ વિદ્યા, એ
પ્રાણની અનુકૂલતા પ્રતિકૂલતા કે લીનતાનો ચમત્કારિક પૂરાવો છે. આ-
પણમાં કોઈ નહારા માણસવિષે કહે છે કે એની માએ અગાશીએ ચઢીને
ઝહણુ જોયેલું, અર્થાત્ ઝહણુના વિચારની સંકલના માતાના મનોભાવમાં
ઉચ્ચ થયેલી તેવે સમયે ગર્ભાધાન થયેલું, ને તેથી સંતાન ઝહણુ જોઈ
નીપજેલું. ઉચ્ચવર્ગના બ્રાહ્મણોમાં આને પણ 'મેડી' કરવાનો ચાલ
પ્રસિદ્ધ છે, તેની મતલબ પણ ગર્ભાધાન સમયે વધુનું મન પ્રકુલ્લ રાખી,
પતિના શુભચિંતનમાં મગ્ન કરાવી, પ્રજેત્પત્તિ સારી કરાવવા તરફ છે.
આ બાબત બહુ લંબાણથી આપણા સ્વરશાસ્ત્રમાં વિસ્તારેલી મળશે;
પુત્ર પુત્રી કેમ થાય, કેવાં થાય, ક્યારે થાય ઇત્યાદિ ખુબ વિબેક કરેલો છે
તે ત્યાં જોવો. જેથી ગર્ભ અંધાય છે તે વીર્ય, અને જે મનોભાવના આ-
ધારે તે ગર્ભનાં મનોબલાદિ ઘડાય છે તે તેજ એમ સાધારણ લોક મા-
ને છે. સવારમાં ઉડતાં મોં જોવા વગેરેની રીતી પણ કાંઈક આવા વિ-
ચારને અનુસરતી હશે ! સ્ત્રીમંત વખતે નવવધૂ રીસામણે જતાં પોતાને
મનગમતું ખાલક બગલમાં લેતી જાય છે ! કાચાદિ ગ્રંથોમાં દોહાદોનો
વિચાર છે, ને હાલ જોને 'અભાવા' કરી સ્ત્રીઓ કહે છે, તેમાં પણ ગ-
ર્ભણીને પ્રકુલ્લ રાખવી એજ તાત્પર્ય છે !

૭. સ્પિરિચ્યુપલિક્ષ્મઃ—પ્રેતાવાહન:—અર્થાત્ કોઈના પ્રેતસાગે
સંબંધ કરવાની વિદ્યા. યુરોપ તથા અમેરિકામાં આ વાત ઠામ ઠામ
પ્રચલિત છે. એ વાત આપણા દેશમાં કોઈ વાર પણ પ્રસરી નથી તેનું
કારણ છેવટે સમજશે, બાકી એ વિદ્યા પણ છે તો આપણીજ. સુવેલા
કોઈપણ માણસનું પ્રેત બોલાવી શકાય છે, તે કોઈના શરીરમાં, કે પ્રત્યક્ષ

પણ. આ ઉપરાંત, પ્રેત, આવી, અદૃશ્ય રહી, પાંચપચીસ કાગળની કોરી ચોપડી હોય તેમાં અદૃશ્ય ખડીઆ કલમથી હબરો ખાખતો લખી કાઢે, માગેલાં ચિત્ર, છબી આદિ અદૃશ્ય સાધનથી પાડી આપે, જડપદાર્થોને હચકીને જડ દીવાલમાંથી બહાર પસાર કરી આપે, હથે હવામાં વાનં વગાડે, ખુરસી ટેબલ બધાં ને હવામાં નચાવે, છેવટ જોનાર સાથે ભૂતલવિષયની વાતો પણ કરે, હાથે હાથ મેળવે, કે પોતાની બનાવટનાં વસ્ત્રાદિક, સ્મારક ચિન્હ તરીકે, અર્પી જાય છે !!! કોઈનાં મા ખાપ ભાઇ ભાંડુ પણ આવી તેને ખાત્રી કરી આપે કે તે તેજ છે; ક્વચિત્ તેમને આવવાનું મન છતાં અનુકૂલતા ન હોય તો ગમે તેવાં તોફાન કરી, પોતાની હાજરી જાહેર કરી, છેવટ આવિર્ભાવ પામે. પ્રેતાવાહનના પ્રયોગોમાં આવી લીલા, સારી રીતે અવલોકન કરનારાઓએ નિશ્ચયપૂર્વક જોઈએ. સાત આઠ દશ માણસો કુંડાળું વળી એકચિત્ત થઈ એકેકના હાથ પકડી બેસે, ધૂપગાનઆદિ ઉત્તેજક સામગ્રિ પણ હોય; ને બધાં એકાદ પ્રેતના આવિર્ભાવ માટે દૃઢ રીતે ધરૂં છે. એવામાં તેમાંનું એકાદ ઢળી પડે, ને તે, આવનાર પ્રેતનો પોઠીઓ* અથવા ભુવો (મીડીઅમ) થાય. કહ્યા તે બધા અમત્કાર બન્યાં જાય પણ આ પોઠીઓ જાત્રત થતો નથી, ને જ્યારે પ્રયોગ પૂરો થાય ત્યારેજ તે ઉઠે. જ્યારે પ્રયેત્ન કરવા હોય ત્યારે તેનીજ દ્વારા બને. આ પ્રેતાવાહનપદ્ધતિ લક્ષમાં રૂખવી, કેમ કે આ અમત્કારનાં કારણપરત્વે બહુ બહુ વિચારે, ને તે સંબંધે એ વાત ફરી સંભારવી પડશે.

* આપણા દેશમાં નીચ વર્ણના લોક—કોળી વાગરી વગેરે—પોતાની એકાદ 'માતા' આગળ રાતે લેગા મળે, દારૂ પીએ, બકરાં મારે, ને કુલ, ધૂપ, ભેગાં કરી ડાખલાં વગાડે, ને છેવટ અમ કરતે કરતે એક જાણને તે માતાનો પોઠીઓ કે ભુવો સ્થાપે, એ અવલોકન કરનારની કૃષ્ટિ બહાર નહિ જોય. એ ભુવાદ્વારા ખાધા, માનતા, ચાલવા માંડે.

પ્રથમ તો, એમ મનાય છે કે મરનાર માણસો ફરી જન્મ પામતાં નથી, સ્વર્ગમાં કયામત સુધી રહેવાનાં છે, માટે જને બોલાવીએ તે આવી શકે. આ વાત તદ્દન ન માનવા જેવી છે. પુનર્જન્મનો ક્રમ વિચારતાં, ક્રિસ્તીઅન ધર્મવાળા આમ માને છે, તે ખરું જણાવું નથી; તેમ સ્વર્ગમાં પહોંચેલાં પ્રેત પિતૃલોકમાંથી પાછાં આવવાને સમર્થ પણ નથી, એટલે આવી કલ્પનાથી તો પ્રેતાવાહનનો ખુલાસો બની શકવો કઠિન છે.

બીજે ખુલાસો એવો છે કે પોઠીઆના શરીરના પ્રાણતત્ત્વ ઉપર જોનારના પ્રાણતત્ત્વની અસર લાગુ થતાં બધા ચમત્કાર બને છે. પોઠીઆનાં શરીર તથા મનના સવિશેષ બંધારણને લીધેજ તેની આસપાસ ચમત્કારનો અવકાશ થઈ શકે છે. પ્રયોગસમાપ્તિ વખતે અનુભવાયલી, પોઠીઆની કેવલ નિર્માલ્ય દશા, તથા જોનારાનાં અંગની શિથિલતા, આ કલ્પનાને ટેકો આપે છે. ત્યારે પ્રેત અમુક માણસનું છે એમ ફહેવાય છે તેનું શું ? જોનારની ઇચ્છાને અનુકૂલ બોલચાલ પેદા થાય છે એમ માનવાનું કારણ છે. વળી પ્રેતના પણ જુદા જુદા પ્રકાર જણાવવામાં આવે છે. જે પિતૃ ફહેવાય છે, તે પ્રેત કદાપિ પણ પાછાં આવેજ નહિ; જે ભૂત, જીન, ચૂડેલ, ડાકેણુ ઇત્યાદિ ફહેવાય છે તે પિતૃની દશાને પામ્યાંજ નથી, પણ અકાલમૃત્યુથી, કે કોઈ પ્રબલ વાસનાવાળા સમયમાં મરવાથી, મરણના સ્થાન આગળજ ભમે છે. એવાં પ્રેત, જ્યારે અનુકૂલ પોઠીઆવગેરે દેખે છે ત્યારે, તેમાં દાખલ થઈ જઈ ગમે તેવી રમત રમે છે; ને કહ્યા તે બધા ખેલ કરી શકે છે, કેમ કે તેમને પણ સ્થૂલ ઉપાધિની અડચણ તો મટેલીજ હોય છે. સખલ પુરાવો તો એજ છે કે આવાં પ્રેત આ વિભાવ પામી, અમુક વાસના પૂર્ણ કરે. તો હું ઉદ્ધરું એમ ફહે છે, ને તેમ થતાં ફરી જણાતાં નથી. વળી આ વિધાના પરિચયવાળા ફહે છે કે પ્રેતાવાહનના પોઠીઆ થોડાં વર્ષ રમ્યા પછી ધણું કરી નિર્માલ્ય, નિરસ્તેજ, તથા નીચ વૃત્તિવાળા થઈ જાય છે. જે મુવેલાં સગાંવહાલાં આવતાં હોય તો આમ નજ બને. તેના પ્રાણનાં તરસ્યાં કોઈ ભૂતાદિથીજ ખેલ ચાલે છે.

જે પિતૃ થયાં છે તે પાછાં નથી આવતાં એ ખરું, પણ જો કોઈ પ્રબલ ઈ-
ચ્છાથી તેમનું આરાધન કરે તો તે પાછાં તો ન આવે, પણ તેમને પિ-
તૃસ્થિતિમાં વધારે વાર-વાસનાની વૃદ્ધિ થવાથી—રૂહેતું પડે છે.

આ સર્વ વાતથી સમજશે કે પ્રેતાવાહન સર્વથા હાનિકારક છે: પો-
ઠીઆને તેમજ પ્રેતને. પિતૃના પ્રેતને યોલાવવા મથવાથી તે પ્રેત દુઃખી
થાય છે; ને તેમ કરતાં ભૂતાદિ પ્રેત આવી પડ્યું તો પોઠીઆ દુઃખી થા-
ય છે. માટેજ આપણાં શાસ્ત્રોમાં આ વિદ્યામાં હાથ ધાલવાની સાફ
મના કરેલી છે, ને તે સદ્ય: નરકમાં લઈ જાય છે એમ કહેલું છે. શ્રાદ્ધાદિક
કરવાથી પ્રેતની વાસના કશામાં છે કે નહિ તે સમજવાનો પ્રસંગ છે,*
પણ પ્રેતની પાછળ રોવાથી, તેને બહુ સંભાર સંભાર કરવાથી, કેવલ તેને
દુઃખી કરવાનોજ માર્ગ છે. પિતૃલોક, નરક, તથા મોક્ષક્રમ સમજવવાનો
આ પ્રસંગ નથી, પણ આટલી સમજ તો આપવા જેવી છે કે સ્વર્ગનરક
મોક્ષઆદિ અમુક જગાનાં નામ નથી, પણ અવસ્થાનાં નામ છે. †

* રૂહેવાય છે કે ક્ષણાણોનો પિંડ તો કાગડે પણ ન ખાધો. અર્થાત્ પ્રેત, વાસના-
યુક્ત હોવાથી, મરણ સ્થાનથી ખસી શક્યું નથી ને ભૂતરૂપે પોતાના નિમિત્તે મૂકેલા
પિંડને વળગ્યું છે, તેથી કાગડો જે દિવ્યચક્ષુ છે તે તે પિંડને અડચો નહિ. સંપિંડી-
કરણ શ્રાદ્ધમાં પ્રેતને ત્વરાથી પિતૃલોકમાં પ્રબલ ઈચ્છાથી પૂહોંઆડવાનો હેતુ છે.
પ્રેતને વૃહાલાં ભોજન, તેનાં પ્રિયવસ્ત્રાદિ સર્વતું જ્ઞાન, એ કરવા કરાવવામાં પણ તેની
તે તે વસ્તુમાં વાસના હોય તો ટળે એ હેતુ હશેજ ! સમજવું જોઈએ કે પ્રેત એટલે
સુવા પછીની અવસ્થા, ભૂત ઈર્ત્યાદિ તે પ્રેતની નહારી ગતિ, ને પિતૃ તે સારી ગતિ; મોક્ષ
એ પરમગતિ.

† પ્રેતની વાતસંબંધે સાધન તથા ઉપાસન પણ જાણવાનાં છે. સાધન એ વામ તં-
ત્રોમાં ઘણાં આપેલાં છે. ઉપાસન એ સારો માર્ગ છે, પણ ભક્તિ કે જ્ઞાન જેટલો
સારો નહિજ. સાધન, ભૂત પિશાચાદિનું કરે છે, ને ઉપાસનમાં તો જે મહાત્મવૃષ્ટી
દેવતા છે તેને પોતા તરફવાળી સુખ પામવાનો ઉદ્દેશ છે. એ દેવતા પ્રેતવર્ત્તમાં નથી,
ને જ્યાંસુધી ઉપાસકનો હેતુ સારો હોય ત્યાંસુધી તે ઉપાસન વામી ગણાયું નથી.

વિષયાન્તર બહુ થયો; પ્રેતાવાહન ક્યાંથી જાણ્યું તે ટુંકામાં કહીએ. એડી નામના સ્થલમાં તેજ નામના કુટુંબમાં બે ભાઈ હતા તે સ્વાભાવિક પોઠીઆ હતા. તેમના ઘરમાં, ખારણાં, કખાટ, ટેબલ ઇત્યાદિમાં કકડાટ થતો સંભળાય, વળી તેને પૂછે તો તે ટકોરાના હીસાબથી જવાબ પણ આપે ! એમ કરતાં છેક પ્રેતદર્શનાદિ થયાં. એ સ્થલે બહુ બહુ વિદ્વાનોએ શોધ કર્યો છે ને એ બનાવોની સત્યતાનો પૂરાવો આપ્યો છે. ખીજા હજારો પોઠીઆ પણ અજમાવામાં આવ્યા છે, ને કેટલાક તો ભેલ કરવા બહાર ફરે પણ છે, ને વખતે જોનારને ઠગે પણ છે. એ બધું આ પચાસેક વર્ષમાં બની આવ્યું છે. મહોટા મહોટા વિદ્વાનો ને શોધકો કુકસ, બાલેસ, જોલનાર, જોક્ષન, આ વિદ્યાના ભક્ત છે, ને હયાત છે એટલું જ નહિ, પણ જરવાદીઓના પદાર્થવિજ્ઞાનમાં એકેક બાબતસર એકા ગણાય છે. અંથોપણ ઘણા લખાયા છે, જેમાં સાધારણ વાંચનારને, થીઓસોફીકલ સોસાઈટીના સ્થાપનાર કર્નલ આલકાટનો એ વિષયનો અંથ બહુ ઉપયોગી થાય તેવો છે.

૨

લિંગદેહ, સ્થૂલદેહ, અમુક કોશ, ઇત્યાદિ શબ્દો અંથમાં વારંવાર વાપર્યાં છે; તેનો ખુલાસો સહજ કરવો જોઈએ. જેવો આ દેખીતો સ્થૂલ દેહ છે, તેવો પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયાદિવાળો દૃષ્ટિએ ન પડે તેવો સૂક્ષ્મ કે લિંગદેહ છે, ને જે ઉપાધિથી દેહ બંધાય છે તે સહિતનો એક કારણદેહ છે. ત્રણે દેહમાં પાંચ કોશ એટલે કોઠા કે પડ માનેલાં છે. એમ ન ધારવું કે ડુંગળીના ગાંઠીઆની પેઠે દેહ કે કોશનાં પડ છે, પણ આ એક આતપ્રોત વ્યવસ્થા છે; ને દેહપરત્વે તો, તે કોઈવાર જુદા કરી શકાય એમ પણ ધારવું છે.

દેહ.	કેશ.	અવસ્થા.	જ્ઞાનભૂમિકા.*
૧. સ્પૂલદેહ	{ ૧ અજ્ઞમયકેશ	{ ૧ જાગૃત	{ ૧ શુભિચ્છા (સાધનચતુષ્ટય.) ૨ વિચારણા (ચુરકારા શ્રવણમનન.) ૩ તત્ત્વમાનસા (નિદિધ્યાસથી ભુક્ષિની સૂક્ષ્મતા.)
૨. સૂક્ષ્મ કે લિંગદેહ (વાસનાસહિત હોઈ, પ્રનર્ભ-માદિ પામનાર એવ પાણ એન્.)	{ ૨ પ્રાણમયકેશ ૩ મનોમયકેશ ૪ વિજ્ઞાનમય કેશ	{ ૨ સ્વપ્ન	{ ૪ સર્વાપતિ (બ્રહ્માત્મકથ.)
૩. કારણદેહ	{ ૫ આનંદમય કેશ	{ ૩ સુષુપ્તિ	{ ૫ અસંસક્તિ (નિર્વિકલ્પ સમાધિ સ્વતઃ ઉઠાય તેવી.) ૬ પદાર્થોલાવિની (નિર્વિકલ્પ સમાધિ પારકાથી ઉઠાય તેવી)
	અક્ષરપ=	૪ તૂર્થાવસ્થા=	૭ સમાધિ, છવનસુક્તિ ઇત્યાદિ.

મરણાદિક તથા સ્વપ્ન તે લિંગદેહને છે; અને મહાત્માઓ પરકાયાપ્રવેશાદિ પાણ એ દેહથી કરે છે એવું લખે છે. એ ગમે તેમ હો, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ વાતને ખરી પાડે તેવા બે રીતિના આજ્ઞપર્યત જાણાયા છે. આગળ જે 'નિદ્રા જાગરણ' કહ્યું તે સૂક્ષ્મદેહનો જ ચત્કાર છે, અર્થાત્ તેથી સૂક્ષ્મદેહની સંતા તો સિદ્ધ થાય છે; પણ તે જુદો થાય, ને ગતિ કરે એ વાત મરણસમયના કેટલાક અનુભવો ભરોસાદાર શોધકોએ નોધ્યા છે તેપરથી સિદ્ધ થાય છે. જે વાત સ્વાભાવિક છે, તે કૃત્રિમ સાધનોથી બનાવી ચથારૂચિ વાપરી શકાય એ માનવું તો સહજ છે. મરણપથારીએ પડેલાં માણસ કોઈને મળવાને તરફડીઆં મારે છે, તે આજ મરે, કાલ મરે કરતાં, પેલી કૃત ઇચ્છાના બલથી પડયાં રહે છે, તથા અસુક આળ્યો એમ

* ચતુર્થ ભૂમિકાવાળો બ્રહ્મવિદ્ રહેવાય, પંચમીવાળો બ્રહ્મવિકર, ષષ્ઠીવાળો બ્રહ્મવિકરીયાન ને સપ્તમીવાળો બ્રહ્મવિકરિષ્ઠ. એ બધા ચામવાસિષ્ઠમાં વિસ્તાર છે.

ફેલાં, હાશ કરી પ્રાણ મૂકી દે છે, એ તો સર્વ અવલોકન કરનારે જોયું હશે. પણ આ પ્રબલ વાસના જ્યારે પૂર્ણ થતી નથી, ને મરણને માટે ચાલતો શરીરમાંનો વિરોધ જીવી શકતો નથી, ત્યારે માણસ પ્રાણ તો તજે છે, પણ તેનો સૂક્ષ્મ દેહ પોતાના ઇષ્ટ માણસને દર્શન આપી, ચાલ્યો જાય છે. ઘણા અવલોકન કરનારાના અંગેથી જાણાય છે કે આવાં આવાં, પોતાના સંબંધીનાં, દર્શન થયા પછી, તેમના મુવાની ખબર આવેલી. મારા પોતાના અનુભવની પણ એક વાત ઉમેરું તો વધારે નિશ્ચય લાગશે. કોઈ માણસને મારા પર બહુ પ્રેમ હતો, ને મારો તેના પર તેટલો જ નહોતો, તેથી તેના તરફથી તેવો મારો પ્રેમ પામવા નિરંતર પ્રાર્થના થયાં કરતી. છેવટ તેણે મને લખ્યું હતું કે હું હવે મરીશ. પછી કાર્યના અંતરાયને કીધે મેં તેને કાંઈ લખ્યું નહતું, તેમ તેણે મને કાંઈ લખ્યું નહતું, એમ ત્રણ ચાર માસ વીતી ગયા હતા. એક દિવસ પ્રાતઃકાલ થયા આઝ્મા હતો, ને હું ઉઠતો જાગતો ખીજાનામાં પડ્યો હતો, તેવામાં તે જ માણસ મારી પાસે આવી ઉભું, અને ફેલા લાગ્યું કે હું મરીને આવું છું ઇત્યાદિ. મેં તરત જ જાત તથા જોયું તો કાંઈ ન હતું, ને આ ખનાવને સ્વપ્ન ધારી હું કામે લાગ્યો. તે પછી ત્રણ દિવસે જે ટપાલ આવી તેમાં તેના મરણના સમાચાર હતા, અને તેના મરણના સ્થાનથી લખેલું પત્ર મને ત્રીજે દિવસે જ પ્રહોચે તેવી વ્યવસ્થા હતી, અર્થાત્ મરીને તરત જ તેણે મને મળી રસ્તો લીધેલો. આ ખનાવ ૧૮૮૬ ના આરંભમાં બન્યો હતો.

લિંગદેહની સત્તા, તથા તેના, સ્થૂલ પછી પુણ્ય, અવશેષ રહેવા વિષે, ખીજી પણ કેટલીક આવી જ વાતો છે. યુરોપમાં મુવેલાં મડદાંસંબંધી તપાસ કરનાર પ્રામાણિક શોધકોના લેખ પરથી જાણાય છે કે ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે મરણ પામેલાં નક્કી કરી, દાક્તરોએ દાટવાની રત્ન આપેલાં શરીર, જે ચાર માસ પછી, પ્રસંગવશાત્, ખોલી કાઢતાં, ઘોરમાં પુનર્જીવન પામ્યાં હશે ને ઝુંગળાઈને મરી ગયાં હશે એમ ધારવાનાં કારણ મળ્યાં છે! વળી એ જ દેશના જીવતી કાકેણી સંબંધીના લેખો પરથી જાણાયું છે કે

કોઈ ડાકેણના મુવા પછી, જો તે ભૂત થઈએ એમ વર્ષ છ માસમાં જાણાય તો, ગામલોક તેની ઘોર ખોદીને તેના મડદાને કાઢી બાળી નાંખતા. આવીરીતે કાઢેલાં શરીર જીવતી હાલતમાં હોય તેવાં ને તેવાં તાજાં, તથા ઘણીવાર મોંમાં લોહીના કોગળા સહિત, માણુમ પડી આવતાં!!*

લિંગદેહ એવો શરીરવિભાગ છે, તથા તે મરણ પછી પણ રહે છે, એ બે વાત આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે; તે ઉપરથી પરકાયાપ્રવેશ, ભૂત અને પુનર્જન્મ પણ, ખરાં થવા બેસે. લિંગદેહની એક સવિશેષ ખુબી પણ જાણવા જેવી છે. માણુસ જે જે કરે છે, વિચારે છે, તે સર્વનાં સંસ્કાર લિંગદેહમાં સજડ ચૂંટાઈ છે. એનુંજ નામ વાસના. જ્યારે માણુસ મરવા પડે છે ત્યારે તેને વિશ્વદૃષ્ટિ થાય છે એ કહેલું છે. એમ થતાં કર્યા કર્મની તમામ વાસનાઓ એક નાટક રૂપે વિજળીના ઝબકારાની પેઠે મરનારના જ્ઞાનચક્ષુ આગળ તરવા માંડે છે. પાણીમાં ડૂબી જઈ બેશુદ્ધ થઈ, મરવા સુધી આવી ગયેલાં, માણુસોને બચાવી બહાર કાઢવા પછી, જ્યારે જ્ઞાન આવે છે ત્યારે તેઓ આ 'નાટક'નો બહુ સારો પૂરાવો, અનુભવ ઉપરથી, આપે છે. આ વાસનાઓમાંથી જે ઉપર ચિત્ત વળગી પડયું, ને દેહ પડ્યો, તે પ્રમાણે બીજે જન્મ નિયમાવાનો. માટેજ મરણે યા મતિઃ સા ગતિઃ, મરનાર આગળ રામ, રામ કરવાની જરૂર, ને સર્વ ઉપરાંત યાવત્કૃતિવિત શુભ વાસનાજ, શુભ આચારવિચારથી, સંચિત કરવાની આવશ્યકતા. •

સ્વપ્નપણુ આ દેહનોજ ચમત્કાર છે. આ જન્મ કે પૂર્વ જન્મની અ-

* આ પણ લિંગદેહનોજ બનાવ છે. મરનાર, ભૂત થઈ પાતાના દેહમાં, પારકાનું લોહી ચૂસી ચૂસીને, ભરાઈ રહે છે એવું શોષકો કહે છે. મુડદાને બાળવાનો રીવાજ જ્યાં છે ત્યાં, દેહરૂપી અધિષ્ઠાન નારી પામતાં, તથા શ્રાવણનાદિપ્રી મરનારની વાસના તોડી નાંખતાં, પ્રેત જલદીથી પિતૃભાવને પામે એપણુ એ રીવાજમાં સમાયલું માંભીર્ષિ બતાવવાનું મુખ્ય કારણ છે !

નેક અભણી ને ભણીતી વાસનાઓ વિચિત્ર સ્વરૂપ યોજી તે સમયે રમે છે. સુષુપ્તિમાં એ દેહ કારણદેહમાં લય પામે છે. મોક્ષની દશા પણ, આ દેહ, જે વાસનામય છે તેમાંથી છુટચેથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વદૃષ્ટિ, પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ, સમાધિ એ બધાં આ દેહથીજ અને છે એ કહેલુંજ છે.

૩

તંત્રશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, સ્વરશાસ્ત્ર:—આ ત્રણેનાં નામ વારં-વાર ફેલાવામાં આવ્યાં છે. એ બધાંમાં જે રહસ્ય સમાયલું છે તેનેજ આધારે આ આખો ગ્રંથ રચવાની યોજના બની છે. એ શાસ્ત્રોવિષેની સંપૂર્ણ માહિતી તો તે તે શાસ્ત્રદ્વારા અનુભવાય, પણ યતિકંચિત્ અત્રે કહું છું. તંત્ર ગ્રંથો ઘણા છે. સૌ એકનાં નામ મારા ભણવામાં આવ્યાં છે; તેમાં કેટલાંક વામમાર્ગી ને કેટલાંક દક્ષિણમાર્ગી છે. બધાં તંત્ર મારા જોવામાં નથી આવ્યાં, પણ જે જોયાં છે તે ઉપરથી એટલું સિદ્ધ સમજાય છે કે આપણા દેશમાં રસાયન, પ્રાણવિનિમય, આદિ વિદ્યાઓ, ઇદ્રજ્વલના પ્રયોગ, પ્રેતસાધન, ઉપાસના વગેરે હજારો બાબતો તંત્રદ્વારાજ પ્રસિદ્ધિ પામી છે. ઘણાંખરાં તંત્ર શિવ પાર્વતીના સંવાદરૂપે છે; ને શૈવાગમ નામનો મહા તંત્રગ્રંથ ફેલાય છે, તે મળી શકતો નથી.* વેદકાલમાં જે યજ્ઞાદિથી દેવતાઓની આરાધના થતી, તે અનેક કારણોથી બંધ પડવાના સમયમાં તંત્રવિદ્યા ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી એવું સમજાય છે; અને વામતંત્રોથી વધેલા અનાચારની સામે યોગશાસ્ત્રનો સુપ્રસિદ્ધ મોક્ષ માર્ગ ઉઠ્યો હતો એવું અનુમાન સંભવે છે.

* કૌલ તંત્રોમાં મહા મોહન, તથા તંત્રલેહન, એ નામનાં તંત્ર છે. હાલ, મારા ભણવામાં આવ્યું છે કે તેમનો વિષય ભગતા માણસને નિત્રા લાવવી, તથા, અન્ય તંત્રના પ્રયોગને લેહવા, એવા છે. ગ્રંથો મળી આવે તો પ્રાણવિનિમય ક્ષેત્રે કાંઈ વિશેષ ભણવામાં આવે ખરું!

યોગશાસ્ત્રનો હેતુ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી, માણસને વાસનામાંથી
 છોડવી, પરમાર્નદરૂપ મોક્ષે પહોંચાડવાનો છે. એનાં આઠ અંગ છે. યમ,
 નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ. એ-
 માંનાં પ્રથમ ત્રણ સાધનરૂપ છે, ને છેવટનાં ચાર વચલા પ્રાણાયામના
 પ્રકાર છે. આચાર, વિચાર, તથા આહારની શુદ્ધિવિષે વારંવાર કહી ગ-
 યોહું તે, તથા કયી સ્થિતિમાં શરીર રહેથી પ્રાણાયામ સહજસાધ્ય થાય
 એ, દેશકાલાદિ, એ પ્રથમ ત્રણ અંગનો મુખ્ય વિષય છે. બધી વાત પ્રાણુ-
 ના ચલન વલનપર આધાર રાખે છે. પ્રાણને સાધવામાટેનોજ આખો
 પ્રયોગ છે, ને પ્રાણુ યથાર્થ હાથ લાગ્યા પછી, બાકીનાં ચાર અંગોવડે ચ-
 ક્રભેદ, કુંડલીપ્રબોધ ઇત્યાદિદ્વારા નિર્વિકલ્પ સમાધિએ પહોંચી જીવન્-
 મુક્તિ તથા તે પહેલાં સિદ્ધિનો અનુભવ લેવાનો હૃદેશ છે. પ્રાણાયામાદિ
 પ્રકાર ગુરુમુખે જાણવા એજ લાભકારી છે. યોગશાસ્ત્રની આ પ્રકારની,
 પ્રાણુની રચના ઉપર પ્રવૃત્તિનું નામ હૃદયોગ રૂહેવાય છે. એ કષ્ટસાધ્ય
 છે એતો સ્પષ્ટજ છે. પ્રાણુતત્ત્વની સ્વાભાવિક ગતિ શરીરસંપત્તિ સાચ-
 વવાતરફજ રૂહે છે, ને તેથી, જો તેમાં આહારવિહાર કે વિચારથી બીગાડ
 ન કર્યો હોય તો, મનને મારી શકવું કઠિન પડતું નથી. મનની વૃત્તિઓ-
 નેજ દબાવી દીધી હોય તો પ્રાણુતત્ત્વ પોતાના સ્વાભાવિક રસ્તામાં રહી,
 સાધકને કોઈ રીતે નડતું નથી, અર્થાત્ તેને જીવતાસુધી નિરામય તથા
 સુખી રાખી યોગ્ય સમયે મરણ થતાં દેવયાનમાં થઈ મોક્ષ પમાડે છેજ.
 આટલામાટે પ્રાણુને મથવાની કડાકૂટ ન કરતાં વૃત્તિને મારવાની યુક્તિ
 યોજી જો યોગમાર્ગ પ્રવર્ત્યો છે તેનું નામ રાજયોગ છે. પ્રાણાહિની સ્વા-
 ભાવિક ગતિ માણસના ઉત્તરોત્તર, મોક્ષપર્યંતના, સુખ તરફજ છે, એ-
 ટલે વૃત્તિને દબાવી, પ્રાણુને વિકૃત ન થવા દીધો હોય, તો મોક્ષ સુધી
 સ્વાભાવિક રીતેજ જવાય. વાસ્તવિક રીતે હૃદય તથા રૂજ એ સાધન
 અને સાધ્ય જોવા છે, પણ આવા ભેદ મનાય છે. રાજયોગની સાધન અવ-
 સ્થાનાં ચાર અંગ છે: વિવેક, વિરાગ, શમાદિ સંપત્તિ, મુમુક્ષતા. તે પછી

નિરંતર બ્રહ્મવિચાર અને તેનો અનુભવ. એ પ્રક્રિયા એ વિષયના અંગ્રે-
માંથી સમજી શકારો.

આવા પ્રકારના ઉભય યોગમાર્ગની બારાખરી સ્વરશાસ્ત્ર છે. સ્વર એ-
ટલે પ્રાણની અવસ્થા અથવા પ્રાણજ. સર્વ વિશ્વના પ્રાણરૂપ સૂર્યદ્વારા પો-
ષણ પામતો, શારીરિકપ્રાણ, સૂર્યની શક્તિમાં છે કે ચંદ્રની શક્તિમાં છે તે
જાણવું, તથા તેમ ન હોય તો યથાયોગ્ય તેમ લાવવાની યુક્તિ જાણવી,
તેમજ પ્રાણદ્વારા વર્તીતાં પંચતત્ત્વમાંથી અનુકૂલ તત્ત્વને ચલાવવાની રીતિ
સમજવી, એ આ તંત્રનો વિષય છે. એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રાણ તથા તત્ત્વને
વર્તીને આહારવિહાર નિયમવાથી, નીરોગી તથા સુખી રહી પ્રાણુયામ
પર્યંત સહજમાં પ્રહોચાય છે, ને પછી જે યોગે ચઢવું હોય તે યોગે ચઢાય છે.
એ વિષયની વ્યવસ્થાપણ એ બાબતના અંગ્રેમાં જોવી. પિંડે તે બ્રહ્માંડે
એ સિદ્ધાન્ત આ તંત્રમાં સારીપેઠે સ્પષ્ટ કરી કરીને સમજાવ્યો છે. પ્રા-
ણવિનિમયનું જે આ તંત્ર આપણે જોઈ ગયા તેપણુ એજ વિચારનું પ્ર-
તિકૂલ છે; માટે તેમાં ઉપયોગી હોય તેટલો તથા વિચારવાનૂને આગળ
વધવામાં કામ આવે તેટલો કાંઈક વિષય અત્રે આપીએ.

આપણાં શાસ્ત્રો જાણાવે છે કે બ્રહ્માનાં રાત્રિદિવસ મળીને એક કલ્પ
થાય છે, ને કલ્પાન્તે પ્રલય થઈ નવી સૃષ્ટિ બને છે. કલ્પમાં પણ ૧૪ મનુ
થાય છે, ને પ્રત્યેક મન્વંતરમાં ચાર યુગ તથા તે તે યુગના સંધિ એમ
ચાલી, અવાન્તર પ્રલયો પણ થયાં જાય છે. બ્રહ્મા એટલે સ્વરશાસ્ત્ર પ્રમાણે
તમામ વિશ્વનું એકત્ર નામ, ને તેમાં તત્ત્વાદિકની સ્વાભાવિક ગતિથી પ્ર-
લય તથા સૃષ્ટિનાં કર્મનું ચાલવું તે રાત્રી ને દિવસ. એ ગતિ યથાર્થ જાણુ-
નારા તેમજ રહી મોક્ષ પામે છે. અનાદિસૃષ્ટિકાર્યમાં પ્રથમ વાયુ
અથવા શબ્દ, ત્રે તેથી આકાશતત્ત્વ, તેના ચાલનથી વાયુતત્ત્વ, તેનાથી
અગ્નિ અથવા તેજસ્, તેનાથી અપ્ અથવા જલ, અને તેનાથી પૃ-
થિવી એમ ઉત્તરોત્તર સ્થૂલ થવું ચાલે છે; ને બ્રહ્માંડનું વિરાટરૂપ ધડાય છે.

એજ તત્ત્વોથી બ્રહ્માંડનું સૂક્ષ્મ શરીર પણ પ્રથમેથીજ રચાયલું હોય છે, તે સહિત સ્થૂલ શરીરવાળાં ગ્રહોપગ્રહ તથા આ પૃથિવી ઘડાયાં છે. જે જે તત્ત્વના પ્રભાવ વખતે જે જે ગ્રહનું શરીર જન્મ્યું છે, તે તે ગ્રહ તે તે તત્ત્વનો અધિષ્ઠાતા છે.* એટલે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નક્કી કરેલાં લગ્ન વખતે જે ગ્રહો જેમ હોય તેમ તાત્ત્વિક અસરો થઈ, તે લગ્ન સમયમાં અનેલાં કાર્યને પૂહોવે. આવી સૃષ્ટિ રચનામાં મનુષ્યદેહપર્યંત બંધારણ થાય છે; ને તે દેહમાં એકએકથી સ્થૂલ એવા પાંચે તત્ત્વને અનુસરતા પાંચ કોશ બંધાય છે. પ્રાણ છે, તે, આમ સર્વ વ્યાપી છે. એજ મનુષ્યદેહમાં પ્રવર્તે છે. પ્રાણની સ્થિતિ ગતિનું સ્થાન નાડીતંત્ર છે, તે નાડીઓનો વિવેક બહુ સૂક્ષ્મ છે: પણ પ્રાણનું નાસિકાના જમણા છિદ્રમાંથી નીકળવું એને સૂર્ય અથવા પિંગ્લા કહે છે, ને ડાબામાંથી નીકળવું એને ચંદ્ર અથવા ઈડા કહે છે, અને ઉભયમાંથી નીકળવું એને સુષુમ્ણા કહે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર એ નામ ઉપરથી સમજવાનું છે કે બ્રહ્માંડના સૂર્યચંદ્રને અનુસારે પિંડના સૂર્યચંદ્ર પણ ચાલે છે. દિવસે સૂર્યનું બલ રહે છે, રાત્રીએ ચંદ્રનું. જેમ એક દિવસમાં તેમ એક પક્ષમાં સમજવું: શુકલપક્ષમાં ચંદ્ર છે, કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્ય છે. એક માસનું તેમજ વર્ષનું પણ: ઉત્તરાયનમાં સૂર્ય છે, દક્ષિણાયનમાં ચંદ્ર છે. માણસના સ્વર અથવા પ્રાણનું બદલાવું ચંદ્રની ગતિને આધીન છે, ને ચંદ્ર બારે રાશિમાં લગભગ ૩૦ દિવસમાં ફરી રહે છે માટે પ્રતિમાસ સ્વર તેમો તેજ આવે. વળી બાર રાશિમાં ત્રીશ દિવસ થયા ત્યારે પ્રતિરાશિમાં ૨૦ દિવસ થાય; તે અઢીદિવસમાં પણ માણસોનો સ્વર ૩૦ વાર બદલાય છે, એટલે કે સૂર્ય ચંદ્ર એમ લગભગ બે બે કલાકે ચાલતા રહે છે. ચંદ્રને પ્રવેશ એષ રાશિમાં થતાંજ સૂર્યસ્વરથી આરંભ થાય છે, તે પ્રતિ એકી એકી રાશીએ સૂર્યને સૂર્યજ આવે અને બેકી બેકીએ ચંદ્ર આવે. એ હિસાબે પક્ષ ઉપર લાવીએ ત્યારે, શુકલપક્ષમાં ૧, ૨, ૩ એટલા પ્રાતઃકાલે ચંદ્રજ હોવો

* પાશ્ચાત્ય, ‘ઇવોલ્યુશન’ વાળા આ કરતાં કાંઈ વધારે નવું બતાવી શકશે કે ? કે હજી આટલે પણ નથી આવ્યા ?

નેઈએ ને ૪,૫,૬ એટલા પ્રાતઃકાલે સૂર્ય હોવા નેઈએ, ને એ પ્રમાણે બધી તિથીમાં પ્રવર્તવું નેઈએ. કૃષ્ણપક્ષમાં એથી ઉલટું થાય એ સ્પષ્ટજ છે.

સૂર્યસ્વર ઉષ્ણ, ઉષ્ણ રહેછે: ચંદ્રસ્વર શીત, શાન્ત રહેછે. જમવું, રમવું, જવું, આવવું, વાદવિવાદ, ઇત્યાદિ ઉષ્ણ કર્મ સૂર્યસ્વરમાં બનેછે. પાણી દૂધ પીવું, ઇશ્વર સ્મરણ કરવું, બાણવું, ઇત્યાદિ સાત્ત્વિકકર્મ ચંદ્રસ્વરમાં થાય છે. સુષુમ્ણા, એ ઉભય નાસિકામાંથી ચાલતા સ્વરની સ્થિતિ છે: તે વખતે પ્રાણ સુષુમ્ણા (એટલે કરોડની નાડી) માં હોવાથી તે સ્થિતિ બહુ સૂક્ષ્મ છે. એમાં મરણપણ થઈ જાયછે;* અને યોગીઓને પ્રાણાયામાદિ કરતાં સમાધિ કરવાને પણ તેજ જરૂરની છે. એ વખતજ યોગાદિ સાધન તથા હરિભજનને બહુ કામનો છે. એટલું જાણવું નેઈએ કે પ્રતિ વખત સૂર્યથી ચંદ્ર, ને ચંદ્રથી સૂર્ય, એમ બદલાતાં જરાવાર સુષુમ્ણા થાયછે. એ વાત લક્ષમાં રાખીનેજ આદ્વાજોને સંધ્યાવંદનના ત્રણ સમય ઠરાવી આખ્યાએ. એ ત્રણે સમયે સુષુમ્ણા થાયજાછે, એનુંજ નામ સંધ્યા, ને તેજ વેળે પ્રાણાયામ બની શકે. યોગીઓ તેા મધ્યરાત્રીએ એક ચોથી સંધ્યા પણ પાળેછે. આ પ્રમાણે સ્વરની ગતિવગેરે સ્વાભાવિક રીતે ચાલેછે, તેમાં ફેરફાર હોય તેટલી વિક્રિયા જાણવી. તે વિક્રિયા ટાળવામાટે, કે મૂલથીજ ન થવા દેવા માટે, આહારવિહાર યથાર્થ સ્વરપ્રમાણે નિયમવા નેઈએ. દુન્નિમ રીતિથી પણ સ્વરને બહુલી શકાયછે. જે નાડીમાં સ્વર લાવવો હોય તેની સામેની બાજુ દબાવીને સુવું, અથવા તે બાજુની બગલમાં એક તકીઓ કે કાંઈ (સાધુઓ ત્રણ પાંખાંતું પાડી-આવાણું દંડળેવું આશા નામનું લાકડું રાખેછે) દાખવું. પણ આહાર-

* સુષુમ્ણાકારાએ પ્રહારંત્રમાં થઈ જેનો પ્રાણ જાય તે સૂર્યમંડલમાં જાયછે ને પ્રુનર્જનમ પીમતાં નથી; તથા તદ્વિતરકારા જેનો પ્રાણ જાય તે ચંદ્રલોકમાં જઈ પ્રુનર્જનમ પામેછે એજ શાસ્ત્રકારો કહેછે. ઉતરાયન, દેવયાન, આશિમાર્ગ તથા દક્ષિણાયન, પિતૃયાન, ધૂમમાર્ગે ઇત્યાદિ કથ્યાંછે તેપણ આ સ્થલે ચોજ શકારો. (જુઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૮).

વિહારનો નિયમ એ મુખ્ય વાત છે. સામાન્ય રીતે દિવસે (જમવાના વખત સિવાય) ચંદ્ર અને રાત્રીએ સૂર્ય સ્વર ઇષ્ટ ગણાય છે !*

જે પાંચ તત્ત્વ કહ્યાં તે પણ પ્રત્યેક સ્વરના જે કલાકમાં પ્રરી વળે છે. એ તત્ત્વના ફેરફાર બરાબર થયાં કરે ત્યાંસુધી તો શરીરસ્થિતિ સારી ચાલે છે, પણ તેમાં ગરબડ થવાથી ખીગાડ થાય છે. પાંચે તત્ત્વ ન ચાલે ને એકનું એક ચાલે ઇત્યાદિ અવ્યવસ્થા થાય એજ વિક્રિયાનું મૂલ. જેમ સ્વરનો સ્વભાવ ઉત્ત્ર સાન્નિવક આદિ છે તેમ તત્ત્વનો પણ છે; અને જે શબ્દાદિ જે જે તત્ત્વને ઉઠાવી શકે તે તે પ્રમાણે તે શબ્દ (ગાન, મંત્ર ઇત્યાદિ)થી માણસના કે સૃષ્ટિના પ્રાણને અસર થાય છે. વાગ્દેવી રૂપ સંસ્પર્શની તે કંઠસ્થાનનો બધો તંત્ર છે, ને તેની વીણા તે, તે સ્થાનની નાડીઓનું ચક્ર છે, એ વીણા જેવું ગાન કરે, અર્થાત્ એ નાડીઓમાંથી જે તત્ત્વનું ઉત્થાન થાય, તેવી અસર સાંભળનારને થાય. પ્રત્યેક તત્ત્વને ઓળખવાના ઘણા માર્ગ છે. તત્ત્વની ગતિઉપરથી, કે રંગઉપરથી, કે આકૃતિઉપરથી, આયામ કે સ્વાદ ઇત્યાદિ ઉપરથી, તત્ત્વ ઓળખાય છે. જેમ સ્વરને ફેરવી શકાય તેમ તત્ત્વને પણ ફેરવાય છે, પણ તે વાત બહુ સૂક્ષ્મ છે. કોઈ અમુક ખીજનો જપ કરવાથી તત્ત્વ ફરે છે એમ સામાન્યતઃ મનાય છે. શુદ્ધબુદ્ધિવાળા સ્વરસાધકો ઇચ્છામાત્રથી પણ સ્વર તથા તત્ત્વ બદલી શકે છે. તત્ત્વની વિક્રિયા સંબંધે એમ પણ કહી શકાય કે જે તત્ત્વની જરૂર હોય (જેમ કે તાવ આવતો હોયતો જલતત્ત્વ ને ચંદ્રસ્વર જોઈએજ) તે તત્ત્વના રંગવાળું પાણી, દવા ઇત્યાદિ આપવાથી લાભ થયાવિના રૂંદે નહિ (જુઓ અનુપૂર્તિ ૧ નો વિષય, પ મો). અનુકૂલ તત્ત્વ સહિત પ્રાણનો વિનિમય કરવાની વાત તો કહેલીજ છે. આ બધી વાત, સાથેના કોઠામાં એકત્ર કરી છે:—

* કાલજ્ઞાનમાં રૂંદે છે કે એ પ્રમાણે નિત્ય સાધનાર અમર થાય; પણ દિવસરાત એમ ચાલેતો મરણ દૂર હોય; બધી ઉલટો ક્રમ એક માસ ચાલે તો છ માસમાં મરણ હોય; આઠ મહર, ૧૬ મહર, ૫ દિવસરાત, ૧૫ દિવસરાત, ૨૦ કે ૩૦ દિવસ રાત, સૂર્ય માત્રજ ચાલે તો અનુક્રમે ૩ વર્ષ, ૨ વર્ષ, ૧ વર્ષ, ૬ માસ, ૩ માસ અને ૨ દિવસમાં મરણ હોય.

તંત્રવનું નામ.	સ્વભાવ, કાર્ય, ઇત્યાદિ.	બીજ.	રંગ.	સ્થાન.		આચાર્ય એટલે શરીરમાં ઉઠીને બેસવું.	આકૃતિ.
				શરીરમાં.	સ્વસ્થમાં.		
આકાશ.	મિત્ર-મન, સુહૃદ્વિઆદિ.	હં.	મિત્ર અથવા શ્યામ.	કૈલાસ (મસ્તક.)	ચોતરફ ગુંચળાઈને ઉડે.	શૂન્ય.	વર્તુલ.
વાયુ.	જરાશીત; સ્પર્શ; અમ્બ; ઉત્સાહ-સંકોચન-ગત્યાદિ.	ચં.	ભૂરો.	નાભિ.	નાકની બાજુએ થઈ ખભા તરફ નીકળે.	તદયસુધી ઉઠે-બેસે: ૮ આંગળ. કો ગોલ.	ચું-વાકો ગોલ.
તેજસ.	ઉષ્ણ; દૃષ્ટિ; તિક્ત; સ્મૃધા, નિદ્રા, પ્રસારણાદિ.	રં.	રાતો.	ખભા.	નાકની અગ્રે થઈ ઉચે ઉડે.	કુંસુધી ઉઠે-બેસે: ૪ આંગળ.	ત્રિકોણ.
જલ.	શીત; રસન; કષાય; વીર્યવૃદ્ધિ, આદિ.	વં.	ધોળો.	દીવણ.	નાકને તળીએ ધસાઈને નીચે જાય.	નાભિસુધી ઉઠે-બેસે: ૧૬ આંગળ.	અર્ધચંદ્ર.
પૃથ્વી.	જરાઉષ્ણ; ગંધ; મધુર આનંદ, સ્વાદ ઇત્યાદિ.	લં.	પીળો.	પાદ.	વચમાં વહે.	નાભીને તદયની વચમાં ઉઠે-બેસે: ૧૨ આંગળ.	ચતુરકોણ.

એકજ તત્ત્વ ચાલતું રહે એવો નિયમ નથી, મિશ્રણ પણ હોય, તે પ્રમાણે મિશ્રિત રંગ પણ નારંગી પોપટીઆ ઇત્યાદિ હોય. આંખ માથીને ધારવાથી પણ રંગ પરખેછે. આકૃતિ જોવામાટે કાચ કે કાંસા ઉપર છેક પાસે લાવીને શ્વાસ મૂકી જોતાં જે આકૃતિ પડે તે જોવાનો રીવાજ છે. જલ અને વાયુ સાત્ત્વિક છે; પૃથ્વી અને તેજસ્ રજસ્તમસ્વાળાં છે; આકાશ મિશ્ર છે. જલ પૃથ્વીથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. વ્યવહાર કાર્ય, યોગસાધનાદિ એ બધાં તત્ત્વોના સ્વભાવ પ્રમાણે ધટે.

સ્વર તથા તત્ત્વનાં આ રીતીનાં સ્વરૂપ સમજી જવાથી તે પ્રમાણે વર્તવાથી પ્રાણનું ધ્યાન કરતાં યોગીઓ શીખે છે. પ્રાણ ક્યાંથી ઉઠે છે, તે ક્યાં ખેસે છે એ જોવા ઉપરજ ધ્યાન બાંધી ધણાએક રમે છે; ને એમ કરતાં પ્રાણાયામ તથા ચક્રભેદ અને સમાધિપર્યંત પહોંચે છે. સ્વરને કોઇ યોગીઓ હંસ કહે છે ને સોહં એ અજપાના રટણથી ઉઠતા ને ખેસતા હંસનું ધ્યાન કરે છે. હંસ એ સોહંનું ઉલટું છે, ને તેમ કરવાનો પણ ઉપયોગ છે. અજપા કે પ્રણવનો નિરંતર જપ કરવાથી સ્વર અને તત્ત્વ, નિયમમાં રહે છે તથા ખીજી સિદ્ધિઓ થાય છે, એમ કહે છે.

આ પ્રમાણેની સ્વરૂ અને તત્ત્વની વ્યવસ્થાને જાણી હઠકદ્વારા પ્રાણાયામને રસ્તે ચઢનાર આહાર વિહાર યથેચ્છ કરી શકે ને પ્રાણ તથા તત્ત્વના નિયમોમાં રહી શરીર સાચવી મોક્ષપર્યંત જઈ શકે. પણ એ માર્ગે જતાં ખેહેજી જનારાની તો અધોગતિજ થાય. ખેહેજી જવા જેવા સંભવ પણ એ માર્ગે ધણા છે, ને તેથી તે માર્ગે જરા કનિષ્ઠ છે. સાધન દશામાં શોગોત્પત્તિ સુલભ છે. એટલે કેવલ મનોનિમ્નરૂપ રાજયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેથી પ્રાણ તથા તત્ત્વો સ્વતઃ ચોતાના સ્વભાવમાંજ રહી સહજમાં ઐહિક શાન્તિ આપી, મોક્ષદાયી નાવડે એ વધારે

સુતર અને સૂક્ષ્મ યોજના છે, એ આટલા વિવેચન ઉપરથી સમજ શકારી. જીવન્મુક્તિ પણ રાજયોગને હીસાએજ સંભવે છે. ગૃહસ્થોને તો એજ પરમ માર્ગ છે.*

અત્રે આટલું બતાવી જવાનો ઉદ્દેશ એવો છે, કે મહાશાસ્ત્ર જે યોગ તેમાં પ્રાણ એજ મુખ્ય તરવ છે, ને તેને આધારે બધા ચમત્કાર, રોગશાન્તિ ઇત્યાદિ સહજ બને છે, એ જણાય એટલુંજ નહિ, પણ મોક્ષ એટલે પરમઆનંદ, જે માટે પ્રાણિ માત્ર મથે છે, તે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેનો દિગ્માત્ર રસ્તો યુક્તિમાનને જડે. વાંચનાર જે યુક્તિપૂર્વક મનન કરી કરી આ ગ્રંથની પંક્તિઓ વાંચી ગયો હશે, તો તેને યોતાના જીવિતને ઉચ્ચતર એટલે મોક્ષ એટલે પરમાનંદને રસ્તે હવે પછી શી રીતે ચઢાવવું તેનો કાંઈક પણ માર્ગ જડયોજ હશે, ને જે એટલી વાત તેના હાથમાં આવી હશે, તો માફ આ લખવું તથા તેનું એ વાંચી જવું સર્વથા કૃતકૃત્યજ છે. ઇતિશિવમ્.

* પ્રાણહીન કર્મમાત્રના નિત્ય અને નૈમિત્તિક એવા ભાગ કરે છે. નિત્ય કર્મ ન કરવાથી હાનિ છે, પણ કરવાથી લાભ નથી એમ કહે છે. અર્થાત્ સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મ ન કરવાથી પ્રાણમાં વિક્રિયા પદ બેસે તો તે હાનિ સ્પષ્ટજ છે, ને કરવાથી પ્રાણ ચર્ચાર્ય ચાલતો રહે એમાં ખાસ લાભ કાંઈ નથી. જે જીવન્મુક્ત સર્વદા શાન્ત અને શુદ્ધ પ્રાણવાળા છે તેમને કર્મ નજ હોય.

